

ВІТАЛІЙ ПЕТАЬОВАНІЙ

Глеце
ДРУГА

МОЛОДЬ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
3101 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3000
WWW.CHICAGO.EDU

ВІТАЛІЙ
ПЕТЬЛОВАНІЙ

Тече
ДРУГА

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ „МОЛОДЬ“
Київ 1961

У2
П29

Як добре, коли ти маєш вірного друга. Такого, що не боїться сказати у вічі правду, такого, що дружить з тобою не тільки, коли тобі щастить, такого, що, як треба, підставить своє плече і допоможе.

Не по тій стежці пішов молодий герой повісті «Плече друга» Валерій Левадний, та колишній солдат Микола Молибога не дав йому впасти, вивів на правильний шлях.

У збірці, крім згаданої повісті, надруковані й інші нові твори письменника, у яких розповідається про боротьбу за чистоту людських відносин, за високу мораль нашої молоді.

БІЛІ ЛІ, ЕЇ

чого хвилюватися Вірочці. О шостій вона повинна бути на умовленому місці — біля газетного кіоску. Олег, як завжди, приїде за нею на таксі, а шофери гніваються, коли доводиться чекати. І як цього не розуміє Вовка! Манна каша в тарілці, яйце вилилося на стіл, в роті у Вовки повно, а він не хоче ковтати, сидить, як надуте жабеня, і поглядає байдужими очима то на кашу, то на Вірочку.

— Ковтай, кажу тобі! Ковтай, вереда, — смікає Вірочка маленького братика за сорочку. — І де ти такий взявся на мою голову, — з жалем до себе примовляє Вірочка, вишкрябуючи яйце, і тиче ложкою у Вовчині губи. Та вони щільно зімкнуті.

Вірочка робить страшні очі і злякано шепоче над самим Вовчиним вухом:

— Т-с-с... Чуєш? На сходах хтось тупоче...

— Не чую. Ти бре... — але закінчити Вовка не встигає, ложка в роті. Хитрість вдалася, і тепер Вовці нічого не залишається, як проковтнути все, що є в роті.

Годинник на буфеті неблаганний, як і цей нещасний Вовка. Годинник поспішає, а Вовка, навпаки, збирається, мабуть, побити сьогодні рекорд своєю млявістю, своєю байдужістю до каші і до того, що от їй, сімнадцятирічній сестрі, конче треба вийти з дому хвилин через десять, не пізніше.

Вовка пробиває пальцем жовтувату плівку, якою взялася каша і, набундючившись, мов індик, заявляє:

— Холодна...

— Хто холодна? — Вірочка робить вигляд, що не розуміє.

— Каша холодна, — жорстоко, одними очима сміється з сестри Вовка.

— А я кажу — гаряча. Я її тільки-но підігрівала, — і просить, і дорікає сестра. — Ось покуштуй, зверху каша трохи остигла, а знизу така, як ти любиш.

Вовка відчуває, що сестра вже готова змінити гнів на милість, і задумується, що саме у неї сьогодні попросити? Цукерок? Чи не краще купити, як вертатиметься додому, ескімо?

— «Любиш», — передражнює Вовка сестру. — Хіба я кашу люблю? Я люблю морозиво. Дві порції можу з'їсти, а кашу... підігрій.

Вірочка зітхає. Якби у неї був час, вона б тільки посміялася з його наївних натяків, бачив би він ескімо, як свої вуха без дзеркала. Але, зрештою, не її, не Вірина, справа виховувати Вовку. Для цього є мама, тато... і, заспокоївши себе тим, що вона сьогодні востаннє робить Вовці поступку, швиденько розкриває

свою чорну замшеву сумочку і показує монетку.

— Ось гроші, бачиш. Буде тобі ескімо, тільки додай зараз жє.

— Дві порції...— торгується Вовка.

— Добре, дві.

Обіцянка купити дві порції ескімо чудодійно впливає на апетит хлопця. Він швидко з'їдає кашу, і між ним і сестрою настає перемир'я. І ось Вірочка вже перед дзеркалом, припудрює кирпатий носик, злегка підфарбовує губи червоним маминим олівцем.

Ще раз перевіривши, як справи у Вовки, Вірочка причиняє за собою двері і, скинувши туфлі, стає на ліжко. За великою картиною, на якій намальовані ведмеді, Вірина схованка.

Вже у дворі вона одягає на руку золотий годинник.

Гарненька, струнка, поважно іде вулицею, де все їй таке знайоме. Був час, коли Віру не випускали одну з двору, пізніше дозволили бавитися на тротуарі, але обов'язково проти вікон їхньої квартири. А далі почалися шкільні роки, і Вірочка потроху «відкривала» все нові й нові вулиці, що лежали поруч із школою, «відкривала» для себе місто, у якому досі жила, не догадуючись, яке воно велике і прекрасне. На Хрещатику, там, де широкі кам'яні сходи потопають у заростях червоних, білих і золотистих троянд, зустрілася одного разу з юнаком. Відтоді в її очах ніби з'явився новий чарівний кришталік. І вже не літній викладач читав їй, учениці десятого «Б» класу,

лекцію про Пушкіна, а Олег, який тепер на-
одинці з дівчиною, пристрасно декламував
їй вірші.

Ще ніхто нічого не знав, крім неї самої,
ще зустрічі з юнаком відбувалися в суворій
таємниці і далеко від рідної вулиці, а ім'я но-
вого друга увійшло в дім. Завжди байдужа
до того, які вірші вчить з мамою Вовка, Ві-
рочка на цей раз виявила неабияку впертість
і за один день п'ятирічний братик завчив.

Как ныне собирается вещий Олег
Отмстить неразумным хазарам,—

піднесено декламував Вовка, шморгаючи но-
сом, і скоро всі діти в дворі завчили і почали
повторювати за ним ті перші рядки з «Віщого
Олега». А Вірі, яка чула той концерт, ввижав-
ся залитий сонцем Хрещатик, троянди на
кам'яних терасах і він, Олег, в білому костю-
мі — веселий, ніжний, щедрий.

Все, все пам'ятає Вірочка. Як Олег кинув
тоді на Хрещатику веселу компанію хлопців
і пішов за нею. Як катав її по Дніпру на
моторному човні цілісінький вихідний, а потім
одвіз на таксі додому. Як, нарешті, до дня на-
родження подарував їй таке, що Вірочці і не
снилося. Ось він, його подарунок у неї на лі-
вій руці! Стукотить, підганяє Вірочку, збу-
джує, неначе в золотому футлярі не механізм,
а Олегове серце.

Машина, як і минулого разу, стояла метрів
за п'ять від кіоску. Олег відразу ж пішов на-
зустріч. Віра мимоволі озирнулася. Боялась,

щоб їх хтось не побачив. На щастя — поблизу жодного знайомого обличчя.

— Я трохи спізнилася,— мовила Вірочка весело.— Мама на роботі, і мені довелося його годувати...

— Манною кашею?

— Тобі смішно,— грайливо копилила губи Вірочка,— а мені... хоч сама з'їдай за нього.

Вірочка вже хотіла іти до машини, але Олег взяв її за лікоть, показав очима у провулок.

— Є невідкладна розмова, дівчинко. А потім поїдемо.

Вірочка полохливо глянула на Олега.

— Може, в машині поговоримо?

— Та, зрозумівши, що Олег чимось стримований, не стала з ним сперечатися. Четвертий місяць зустрічалися, і ніколи Олег не йшов проти її волі. Скільки разів кликав у компанію друзків, з якими пам'ятного дня був на Хрещатику, але вона казала «ні» — і він не наполягав. І в ресторан не пішла, і гроші на дрібні витрати відмовилася брати. І завжди він згоджувався, завжди...

А сьогодні Олег не такий. І Віра не насмілилася нагадувати йому, що тут, на околиці, багато знайомих і що вона згорить від сорому, коли хтось їх побачить. У глибині провулку зупинилися. Олег взяв Вірину руку і, винувато зазираючи їй в очі, заговорив:

— Не хотілося хвилювати тебе. Але доводиться. Розумієш, твого друга образили. Жорстоко образили. І хто? Рідний батько...— Олег помовчав трохи, ніби не знаходив слів, щоб передати, як йому боляче. А ще за мить, зі-

тхнувши, сказав: — Я пішов з дому. Іншого виходу не було. Мій чемодан у таксі. Його треба десь залишити, поки я... знайду квартиру.

Вірочка не відразу збагнула, що саме хоче Олег від неї. Зворушена Олеговою розповіддю, вона пригадала, як і сама колись давно потрапила в подібне становище. Тоді, правда, все скінчилося дуже швидко — мама розшукала її в палісаднику школи, і вони проплакали цілу годину, а потім ще ріднішими повернулися додому. Вірочці хотілося зараз же розповісти Олегові той далекий випадок, перекопати його, що батьки не вороги своїм дітям, що тато Олега погарячився і тепер уже сам, мабуть, шкодує.

Але Олег не давав Вірочці й слова сказати, він наполегливо повторював своє: чи може вона взяти до себе на деякий час чемодан, який він привіз? Кілька днів, запевняв Віру Олег, і він знайде квартиру.

— Ну, зроби мені цю маленьку послугу, — Олег погладив Вірину руку, ніби наперед дякував за все добре.

Турбота про чемодан була, здавалося, зараз найневідкладнішою для Олега. І Вірочка зрозуміла, що, поки він не звільниться від чемодана, не відчує свої руки розв'язаними, їй не вдасться повести мову про самого Олега, про те, де він ночуватиме сьогодні, завтра. А це ж було головне.

Вона вже знала, що не відмовить Олегові. Але що скаже матері про чемодан?

Багато різних думок снувало у Віриній голові, і вона зрештою зупинилася на одній:

спробує сховати чемодан в таке місце, щоб його не бачили. Можна під Вовчине ліжко, воно низеньке і стоїть у кутку. Або в канапу.

— Добре. Я візьму чемодан,— остаточно вирішила Віра. І тут же призналася Олегові, злегка червоніючи: — Мої нічого не знатимуть, так буде краще.

— Тобі видніше, дівчинко! — Олега, очевидно, не здивувало і не образило те, що Віра не хоче говорити про нього батькам.

Тепер хвилювало Віру тільки одне — як внести чемодан у квартиру? Мама ще не повернулася, але в коридорі або на сходах Віру хтось обов'язково побачить. А вдома Вовка...

Шофер, за вимогою Олега, відчинив багажник і подав новенький чемодан — сірий, в коричневу клітинку, ніби обтягнутий матерією шотландкою.

Вже на своєму поверсі Вірочка передихнула. Сховала чемодан за сусідську дитячу коляску, яка стояла поблизу дверей, і подзвонила.

— Ти, мамо? — обізвався Вовка і, не чекаючи відповіді, відчинив.

— Я забула гроші,— сказала Віра.— Глянь, у кухні на столі. Ну швидше. А то за морозивом велика черга,— схитрила вона.

Вовка, розчаровано глянувши на сестру, подався на кухню. Там він, звичайно, ніяких грошей не знайшов — ні на столі, ні на підлозі. Зазирнув ще в кілька місць — в шухляду кухонного стола, в кошик, відчинив духовку газової плитки.

А тим часом Вірочка проскочила до кімна-

ти, повернула ключ у дверях... Коли хвилин за дві-три з'явилася в коридорі, не стала слухати Вовчиних пояснень, а тільки невідомо за які заслуги назвала його молодчагою і втекла.

Того вечора Олег мав усі підстави бути задоволеним своєю юною подругою; вона не тільки виручила його, взявши чемодан, а ще й згодилася, нарешті, провести день в компанії його друзів.

Це була ще одна поступка Олегові.

Одверто кажучи, Віра навіть не сподівалася, що оті «гультаї», як вона в думці називала Олевових знайомих, вміють, коли захочуть, бути чемними. Занадто легковажно поводитися вони тоді на Хрещатику: голосно реготали, зачіпали незнайомих дівчат... Тільки один серед них, Олег, відрізнявся скромністю. Але ось і його друзі немов порозумнішали. Не чути від них непристойних жартів, вони в міру веселі, як всі на цьому катері, що спокійно пливе до гирла Десни.

Тільки Віра не полізла в воду, хлопці ж попливли аж на той бік і зникли у лозах. Вірі навіть неприємно зробилося, що її кинули саму серед зовсім чужих людей. Чого вони там не бачили, в лозняку?

Скоро вони повернулися, всі четверо, навипередки пересікали Десну... Ось дісталися до мілкого, і Олег опинився попереду: він тримав над головою букет білих озерних лілей з довгими корінцями.

В цей час до берега наближався новий катер. На ньому Віра побачила велику групу

піонерів та кількох пасажирів у білих міліцейських кітелях.

І сталося несподіване. Олег, який уже виїшов з води, раптом круто повернувся, крикнув щось товаришам. Поки наводили трап, поки пасажирки сходили на берег, друзі Олега встигли вже знову опинитися хтозна-де. Поплив і Олег, кинувши у воду лілеї.

«Що з ним? Чого вони тікають?» — стривожилася Вірочка.

Дівчині снилися згодом лілеї, такі ж білі і гарні, як ті, що їх розгубив Олег. Ніби Вірочка сидить у човні, а лілеї гойдаються на хвилях, і вона ніяк не наважується схопити їх...

Поспішаючи до цирку, де Олег призначив їй побачення, дівчина тривожно думала: як він влаштувався? Хто його годує? Як йому взагалі живеться без батьків?

Де працює Олег, Вірочка не знала, але гроші у нього завжди водилися. Не в батька ж позичав, коли, наприклад, купував їй до дня народження золотий годинник. Тепер головне, роздумувала Вірочка, щоб Олег не смітив грошима, вмів прожити на свій місячний заробіток. Таксі, прогулянки по Дніпру, витрати на ласощі — від усього цього доведеться відмовитись. Сьогодні Вірочка про все це поговорить з ним одверто. Олега ще не було. Віра випила склянку води з сиропом, пройшлася туди-сюди. Прочитала уважно від початку до кінця програму гастрольної трупи. Останні запізнілі глядачі поспішали до цирку. Їй соромно було одній стояти тут, при вході, і вона помалу пішла... З відкритих дверей цирку лилася весела музика.

І хоч Вірочка довго ще в цей день чула циркову музику, але Олега вона так і не дочекалася. Вже біля свого дому раптом відчула на собі чийсь погляд. Обернулася. Справді, незнайомиць у світлому брилі стояв на тім боці вулиці і дивився на неї. «Хто він і чого йому треба?» — здригнулася Вірочка, яку цілу дорогу мучили недобрі передчуття. Незнайомиць дав знак Вірочці підодждати і підійшов до неї. Віра зупинилася, ніби наперед знала, що це посланець від Олега. Це був один з друзів Олега — Макс Хугель, найстарший з їхньої компанії. Вірочка тепер відразу пізнала його.

— Олега взяли! — сторожко озираючись, сказав їй Хугель.

— Як це взяли? Хто?

— Міліція, хто ж іще?

— Міліція... І його примусили повернутися додому до батьків? — наївно запитала Вірочка.

— Не мели дурниць, красуне, — грубо обірвав її Хугель. — Він сидить у капезе¹. Нам потрібні гроші. Всім доведеться дати — і свідкам, і черговому готелю... — інакше хана. Коротше — я прийшов за грішми. Неси тисячу карбованців. Поспішай, красуне, часу обмаль.

Вірочка дивилася на Хугеля, як на божевільного. Можливо, якби Хугель не був у цю хвилину таким нахабним, Вірочка ще запитала б у нього, за які гріхи Олег повинен розплачуватися. Але гострі очі Хугеля говорили, що він не збирається нічого пояснювати.

Вірочка тільки й наважилася сказати:

¹ Капезе — камера попереднього ув'язнення.

— Але ж я не маю грошей. Навіть десяти карбованців не маю.

Хугель схопив її за руку.

— Ти, може, не віриш, що Олега взяли?

— Вірю! Вірю! — простогнала дівчина. Вона й справді вірила, бо інакше він обов'язково прийшов би до цирку, як умовилися.— І я віддала б вам усе, але грошей...— тут раптом Віра згадала про Олегів подарунок і аж почервоніла від сорому.— Ось, візьміть хіба годинник. Годинник охоче куплять, він золотий...

Хугель відпустив руку дівчини, ще більше розсердився.

— Сховай, дурненька.— Він розглядав безцеремонно Вірочку, мов уперше її бачив. На обличчі Хугеля з'явилася скупа посмішка, він замислився. — Дурненька... — повторив Хугель.— Справжня овечка. Так от що, овечко. Іди додому і відкрий сірий чемодан. Знаєш який... Ну, от. Принеси тисячу, а решта залишиться в тебе. Зрозуміло?

Вона бачила,— Хугель не жартує. Але те, що почула від нього зараз, мовби стисло серце залізною обручкою.

«Гроші... гроші... В чемодані в Олега гроші,— стукотіло боляче у скронях, — а він сам — у міліції».

По-новому уявила собі ту картину на Десні, коли Олег, розгубившись, кинув лілеї.

Хугель чекав, і Вірочка не могла не поспішати. Та коли вона опинилася в коридорі, ноги відмовилися іти далі. Зупинившись, дівчина намагалася дати раду своїм плутаним думкам, своїм страшним здогадкам.

Вовку застала на канапі. Він був зараз ка-

пітаном, стерновим і двигуном одночасно. Подавав голосно морські команди, гудів, і шипів, і чмихав, як паровик.

— Швидше човни на воду! — кричав Вовка, суворо поглядаючи на борт свого «судна», де на підлозі в коробку з-під черевиків, куплених недавно Вовці, вмостився іграшковий білий ведмедик.

Втручання Віри в «морську стихію» молодшого брата викликало у нього бурхливий протест. Він не хотів зійти з капітанського містка, запевняв, що саме тепер почався десятибальний шторм, і капітан не має права залишити корабель напризволяще. Так вчив його дядя Костя, колишній моряк, що живе в їхньому будинку.

Однак Віра жорстоко обірвала гру. Вона нічого не сказала Вовці, а просто взяла його, мов іграшку, і винесла в коридор.

Аж тоді, коли почулося клацання замка, йому стало ясно: Віра зараз займе місце і попливе. Заздрісно прислухався хлопець до гуркоту за дверима, йому здавалося, що корабель справді рушив. Ех, і дурень же він, треба було самому зачинитися, тоді б вона знала.

Вовці кортіло хоч крізь дірочку подивитися, що там робиться в кімнаті, але спробуй дотягнутися!

Геніальна думка осінила Вовку — він принесе з кухні табуретку і тоді все побачить.

І було б так, як задумав Вовка, але він дуже довго возився з важкою табуреткою і запізнився. Двері скрикнули, і повз нього, як вихор, проскочила сестра.

А в кімнаті все залишилося, як і раніше.

Канапа — на місці, коробок з ведмедиком — на місці, тільки щогла посунулася і кінчик прапора, прив'язаного до неї, чомусь прищемило пружинною подушкою.

Вони підійшли до великого будинку, де частіше, ніж в інших місцях, зупиняються автомашини з червоною смугою. Батько тримав новенький фібровий чемодан імітований під шотландку, в руках у Вірочки не було нічого, але плечі у неї опустилися, ніби дівчина теж несла щось важке.

— Ти сам зайдеш, добре? А я почекаю. І сам все розповіси, добре? — з благанням дивилася на батька Вірочка. Дівоче обличчя палахкотіло, ніби у неї була висока температура.

— Ми ж про все домовилися з тобою, — лагідно сказав батько. — Візьми себе в руки.

— Я беру, беру себе в руки і ніяк не можу взяти, — з відчаєм призналася Вірочка. — Як добре було б, коли б ти обійшовся без мене! Ну, пожалій мене, тату...

Він побачив сльози в очах у дочки і одвернувся, боячись, що ці сльози в останню мить зроблять його нерішучим. Вірочці важко — він розумів. А йому хіба легко? А матері? Наче дьогтем хтось обмазав їхні ворота, як це водилось давно колись...

Ні, він буде послідовним, буде чесним перед своєю совістю.

Задивившись на двері відділення міліції, незчувся, як до них хтось підійшов.

— Віра Михно? А ти кого тут виглядаєш? — пролунав молодий хлопчачий тенорок.

Віра ледве оволоділа собою. Довелося познайти батька з колишнім учнем їхньої школи — Сергієм Маківкою. Він закінчив десятий на рік раніше неї...

Сергій Маківка в кількох словах розповів Вірі, де працює, сказав, що сьогодні на третій зміні, а зараз іде чергувати в штаб народних дружин. Ось він, їхній штаб, у цьому будинку. Одні двері в міліцію, а другі — в штаб.

— Що ж ви там робите в штабі? — запитала Віра; вона, очевидно, рада була відтягнути страшну хвилину, коли доведеться уперше в житті переступити поріг міліції.

Сергій Маківка повів кушуватими бровами так, як це він робив завжди на комсомольських зборах перед тим, як мав сказати щось важливе.

— Є такі люди, Віро, які інколи у житті йдуть по кривій стежці. Особливо молодь. Ну, от ми, комсомольці, і не даємо їм ходити по слизькому. Зрозуміла? — Сергійові подобалося, що не лише дівчина, але й батько з увагою слухає його. Він пишався, що носить червону пов'язку, і вважав це комсомольське доручення найважливішим. — До нас, Віро, хто тільки не потрапляє. І стиляги, і хулігани, і, буває, злочинці. А девіз у дружинників такий — не дати людині остаточно впасти, підтримати вчасно, підставити своє плече.

Сергій ділився з нею думками, а Віра з надією поглядала на ті, другі, двері. «Якщо все це правда, — радилася вона з собою, — то чом би і їм з татом не звернутися до дружинників? До Сергія Маківки в першу чергу. Хіба не разом з ним зростала Віра в одній

піонерській, а потім в одній комсомольській організації. Соромно, правда, признаватися, з ким звела її доля після школи, але хіба і тепер, після всього, що сталося, в глибині її душі не жевріє іскорка надії? Хіба той хлопець, що ніс їй з-за Десни білі лілії, хіба він остаточно впав, може, він теж тільки спіткнувся і потребує підтримки справжніх друзів.

Віра більше не ховала золотого годинника, а хотіла здати його в штаб народних дружин. Та коли Сергій Маківка заявив, що дружинники слідства не ведуть і прилучити до справи годинник, як і чемодан, може тільки міліція, вони втрьох понесли туди речі.

Поява їхня була дуже вчасною. Хвилини десять-п'ятнадцять тому Олег, як виявилось, сам признався, у кого знаходиться чемодан Макса Хугеля. На жаль, він не знав номера будинку, і працівники карного розшуку збиралися з ним разом шукати Вірину квартиру.

У присутності Віри, її батька та Сергія Маківки чемодан відкрили: сімсот карбованців готівкою, троє наручних годинників, облігації «золотої» позики, безліч фіктивних посвідок, кілька студентських квитків і навіть велика пачка профспілкових марок — ось перелік того, що в ньому знаходилося. За вимогою Віри, до опису внесли годинник, «подарований» їй. Якби вона могла повернути всі Олегові витрати на неї, зроблені протягом чотирьох місяців їх нещасливого знайомства, вона прилучила б їх до справи.

Віриного батька попросили залишитися на

кілька хвилин в кабінеті. Капітан міліції сказав йому:

— Після арешту Олег найбільше боявся зустрічі з вашою дочкою. Не вірите? Але це факт. Макса Хугеля викрив без жалю. Хугель, виявляється, заплутав Олега позичками, а потім примусив вірно йому служити. Вже після того, як Олег усе нам розповів, і ми затримали Макса Хугеля, знаєте, що вступив Олег? Він тікав. Втеча не вдалася, але хлопець одчайдушно ризикував. Це трапилося вночі. Я потім розмовляв з ним, і Олег сказав мені: «Ви, звичайно, не повірите, чому я тікав. Але якби мені вдалося вирватися звідси години на дві-три, я обов'язково приніс би проклятий чемодан!» Олег підкреслив, що я йому не вірю, та він помилився...— капітан тепло усміхнувся, ніби йшлося не про злочинця, а про звичайного хлопця, який наробив дурниць.

Чи зрозумів його Вірин батько? Здається, зрозумів. Але в ньому ще не минув отой перший біль від заподіяної всій їхній родині образи, і він сказав собі, що нічого не хоче знати про якісь там Олегові «почуття», не хоче слухати далі натяків капітана.

Прощання з капітаном було офіційнішим, ніж зустріч.

Батько опинився на вулиці і з полегшенням зітхнув. Та відразу ж спохмурнів, побачивши дочку під крислатим каштаном. Очі Вірині були звернені на вікна будинку, з якого він тільки-но вийшов, вона ніби виглядала звідти ще когось, крім батька.

ІСТОРІЯ З ГАМАНЦЕМ

Хочете побачитися з майором Бондаренком? З ним особисто? Чи взагалі маєте справу до карного розшуку? — розпитував чорновусий лейтенант міліції літнього громадянина, який стояв перед ним.

— Ні, ні. Ніякої справи, — запевнив той лейтенанта. — Ми давні знайомі з майором, і ось я надумав — дай зайду.

— Ясно. Але ви трохи спізнилися, — всміхнувся лейтенант. — Так, років на два. Поїхав від нас майор Бондаренко, вірніше не майор, а підполковник. У Москві тепер.

— Поїхав?.. — тинь розчарування набігла на лице незнайомця. Брова над лівим оком нервово смикнулася.

Вона була незвичайна, ця брова, не чорна, як її сусідка, а синювата, припухла, ніби й не брова, а рубець, що залишився після удару шаблею. Таку мітку надовго запам'ятаєш...

І вже не треба було лейтенантові довго думати — обізнався він чи ні; своїм поглядом, трохи сумовитим, але твердим, упертим, громадянин у чорному півпальті і рудій теплій

кепці ніби підтвердив: «Так, це я. Але я не боюся тебе, лейтенанте, і нікого взагалі не боюся. Я прийшов до майора Бондаренка, а коли його нема, мені тут більше робити нічого».

«Тур! Це звичайно він!» — лейтенант жваво пригадав дні, коли вперше брав участь у нічних операціях карного розшуку. Чи не найдовше вистежували вони старого досвідченого злодія, який мав кличку «Тур». Лейтенант забув справжнє прізвище людини, а от кличка глибоко запала в пам'ять, як і ця особлива прикмета, — покалічена брова.

Лейтенант міліції розумів: Тур, очевидно, вже відбув покарання або амністований. Але його здивувало не те, що Тур на волі. Лейтенант ніяк не міг збагнути, чого Тур прийшов до Бондаренка, який вів його справу. Невже хоче помститися?

Ця здогадка швидко була відкинута. На подібну авантюру такі, як Тур, не йдуть. Вони чинять опір при затриманні, відбріхуються під час слідства, але майже ніколи не зводять потім рахунків з працівниками міліції, суду, прокуратури. Не в їхніх звичках.

Тур ще трохи потупцював на місці і взявся за двері. Напіводвернувшись, він подивився на кам'яні сходи, що вели на другий поверх. Потім його очі зустрілися з очима лейтенанта.

— А ви не дали б мені адресу товариша Бондаренка? — попросив Тур.

— На жаль, у мене нема. Майора Чумака, ось кого вам треба знайти. Вони ж друзі... Підніміться, як маєте бажання, у відділ і там спитаєте майора Чумака.

Люб'язність чорновусого лейтенанта настожила Тура, і він ще постояв трохи, розмірковуючи, як бути.

— У вас є паспорт? Покажіть, будь ласка, для порядку...

Слова лейтенанта вразили його. Тур незадоволено стис губи.

«Ага, ось звідки кличка»,— зрозумів лейтенант, прочитавши, що перед ним не хто інший, як Турчин Яків Петрович, 1909 року народження. В паспорті стояв штамп відділу кадрів місцевого заводу...

Поки Яків Петрович Турчин піднімався на другий поверх, поки він розшукав кабінет майора Чумака, лейтенант встиг попередити останнього про несподіваний візит.

— Пам'ятаєте його останню «гастроль», товаришу майор? Ювелірторг... Так точно. Тур був засуджений в тисяча дев'ятсот п'ятдесятому.

Майор Чумак кілька років працював разом з Бондаренком. І якщо не всі кримінальники знали Чумака, то зате він їх знав добре. Ось тепер Чумак швидко пригадав кремезну постать Тура, його велике обличчя і тонкі губи, його важкий упертий погляд. Відтоді багато води сплигло. В коротку мить згадався Чумакові останній допит. Як був здивований Тур, коли побачив у майора Бондаренка синій шрам на скроні, схожий на його власний шрам. Майор несподівано розповів Турові історію цього шраму, одержаного в бою, як його, смертельно пораненого, переховували словацькі селяни.

— І ваше життя, я бачу,— сказав тоді

Бондаренко,— було на волосинці. Де це вас так, Якове Петровичу? — запитав про розсічену брову.

Можливо, саме те, що обидва вони «обдурили» смерть, найбільше вплинуло на Тура. Історію своєї рани він, щоправда, майорові так і не розповів. Опустив тільки очі і хвилин десять-п'ятнадцять був, як німий. А коли заговорив, то здавалося не Тур сидить перед майором, а зовсім інша людина, це вже Яків Петрович, розповідав про Тура таке, чого сам Тур про себе ніколи б не розказав. Скупими словами змальовував він своє перше, і друге, і третє падіння, те, як під вагою нових і нових злочинів все глибше опускався на дно.

Чи була справді та давня сповідь Тура щирим покликом його душі, як твердив майор Бондаренко?

Роздум Чумака обірвав стукіт у двері.

Ось вже Тур переступив поріг, кліпнув повіками. Очевидно, після сутінок коридора йому потрібно було призвичаїтися до денного світла. Він ковзнув поглядом по стінах, по скромних меблях. Зняв руду кепку.

— Ви будете майор Чумак?

— Я. Заходьте,— запросив майор.

Тур зробив кілька кроків і озирнувся. Тепер він бачив протилежний кінець кімнати, двері, кахельну піч у кутку. Очі його говорили: «Так, це та сама бондаренківська кімната. Я все, все пізнаю...»

Нарешті Тур уважно подивився і на майора. Подивився і примружив очі. Розсічена брова вигнулася якось неприродно, ніби зламана дуга.

— Я вас слухаю, товаришу.

«Товаришу». Не раз потрапляв він у цей будинок, деякий час жив у камері попереднього ув'язнення, але ніхто не називав його так.

Він відчув себе, здається, вільніше.

Сказав, за чим прийшов. Власне, не головне сказав, а тільки попросив потрібну йому адресу.

— Сідайте, зараз ми пошукаємо,— з готовністю пообіцяв майор Чумак, відсуваючи шухляду стола.— Недавно приходили хлопці з «Арсеналу», колишні його, так би мовити, «підопічні». І я спеціально з Москвою зв'язувався, дізнавався для них про підполковника.— Та ви сідайте... До речі, ми з вами колись давно вже бачилися, правда? Не пригадую тільки де.

— Бачилися,— просто у вічі майорові дивився Тур.— У цій самій кімнаті...— І тихіше додав, мнучи свою кепку...— Моє прізвище Турчин...

— Турчин, кажете? Так, так... Тепер згадав. А ви мене пам'ятаєте?

— Трохи,— признався Турчин. — Минуло, справді, вісім... Ні, більше дев'яти років.— І замовк. Подробиць пригадувати не хотів. Подивився на папірець, який майор дістав з шухляди, потім почав обмацувати кишені і витяг стареньку, з потертими політурками записну книжку. Коли він перегорнув кілька сторінок, шукаючи, очевидно, чисту, де б можна записати адресу Бондаренка, на стіл випала фотографія. Чумак мигцем побачив на знімку юнака з високим чолом і вилицюватим обличчям. Го-

лова острижена, тільки попереду красується боксерський чубчик; губи у юнака тонкі і ніби зшиті докупи.

— Син? — запитав майор.— Ану, покажіть, похваліться. Бо і в мене є син...

Турчин потримав фото перед собою, немов оцінював, чи є тут чим хвалитися.

— Син. Володька,— сказав з підкресленою байдужістю і, передавши майорові картку, сам одвернувся, почав розглядати знайомий портрет Держинського на стіні. Та це була нарочита байдужість. Насправді Тур потай бачив і Чумака, і синове фото, він слідкував за виразом обличчя майора, і чогось ніби чекав.

— Увесь в батька!

Слова ці боляче різонули Турчинові слух: «Увесь в батька». Покалічена брова сіпнулася, і Турчин обпик майора недобрим поглядом.

— Помиляєтеся, він більше схожий на матір,— запротестував глухо.— І характер у Володьки, як у неї...— Наступної хвилі, схаменившись, Турчин уже пожалкував, мабуть, що не зумів стриматися. Спробував навіть посміхнутися: він, мовляв, жартує. Та посмішка виїшла якась непевна.

— Студент? — спокійно розпитував далі майор. Він не помітив хвилювання співбесідника або зробив вигляд, що не помітив.

— Йому лише п'ятнадцять. У дев'ятому класі.

— Видно, серйозний хлопчина, га? Бач, як зосереджено дивиться.— Майор тепло всмінувся, ніби щось згадавши. А потім і собі дістав з кишені документи, знайшов серед них

маленьке фото.— А подивіться-но і на мого. Скільки б ви йому дали?

Турчин узяв фотографію.

— Не важко вгадати,— розглядав юнака у ремісничій формі.— Якщо в РУ — значить йому років чотирнадцять-п'ятнадцять.

— Скоро п'ятнадцять, — підтвердив майор.— Вчиться добре, але, признатися, розбишака... І спить з рогаткою під подушкою.

— Всі вони такі, хлопчаки. Войовничий народ! — Турчин віддав майорові фотографію і взяв свою.— Але не рогаток слід боятися... Рогатки чисто дитяча «хвороба»,— зітхнув чомусь він.

Несмілива здогадка майнула в голові Чукама. Він вирішив, що не має права відпускати Турчина, не поговоривши з ним щиро. Адже ясно, що якась серйозна причина привела людину сюди, до карного розшуку.

— Ось адреса, товаришу Турчин. Запишіть. От і телефон Бондаренка. До речі, якщо до нього термінова справа, ми можемо замовити Москву зараз. Мені теж треба дещо сказати йому.

Турчин взяв папірець з адресою. І хоч всі слова і цифри були йому зрозумілі, проте він морщив чоло, роздумував. Потім поклав папірець на стіл і замість того, щоб переписувати адресу, трохи ніяковіючи і хвилюючись, заговорив:

— У вас багато справ, і мені дуже незручно лізти ще й з своїми. Але... Але ви тільки скажіть... Чи маєте для мене вільних півгодини?.. У вас — син, і в мене — син. Я хочу поговорити з вами як з батьком... За цим і при-

йшов до товариша Бондаренка, а потрапив, як бачите, до вас.

— Я слухаю вас, товаришу Турчин.

Він не повернувся на своє місце до стола, а підійшов до кахельної печі. Притулився спиною точнісінько так, як це робив колись Бондаренко. Все світло з вікна падало тепер на нього, і Турчинові було добре видно кожную рисочку на обличчі майора. Зовні Чумак зовсім не був схожий на Бондаренка. Зате серйозність, з якою він очікувально дивився на Турчина, та доброзичлива лагідність і людяність, що ними світилося моложаве обличчя офіцера міліції, сповнювали серце Турчина надією: його зрозуміють, йому допоможуть.

Не минуло й години, як майор Чумак уже знав, що саме турбує Турчина. Повернувшись після амністії, він назавжди покінчив з минулим, працює на заводі, добре заробляє. Чесний хліб їдять його дружина і син. Але Турчина завжди лякало, чи не успадкував Володька від нього те, чого сам насилу позбувся з таким запізненням: жадоби до чужих грошей.

Ніяких причин хвилюватися, здається, не було, але Турчин все ж хвилювався, все придивлявся підозріло до сина, до його друзів.

Цими днями зовсім випадково Турчин потрапив на схованку в ніші за батареєю парового опалення; там в старому гаманці, який не належав їхній родині, Турчин знайшов двісті карбованців і п'ять лотерейних білетів.

Важкою була розмова батька з сином, але той не визнав нічого... Він уперто продовжує твердити, що гаманець з грішми підняв на

Трухановому острові ще влітку. Син запевняв, що якби він знав щось про власника гаманця, знахідка відразу була б повернута. А Турчин не вірив синові — ось чому захотілося йому, Турчинові, щоб людина, яка у свій час добрим словом розтопила чорну кригу і в його душі, поговорила тепер з Володькою, примусила хлопця сказати правду...

Турчин був стурбований, наляканий поведінкою сина, і майор, звісно, співчував йому. Чумак сказав, що зробить все, допоможе хлопцеві, якщо той зробив хоч півкроку по кривій стежці.

Але, чесно кажучи, не сама історія з гаманцем так зворушила майора Чумака. Зворушувало найбільше те, що розповів її знаменитий колись серед кримінальників Тур.

Ні, не помилився, виходить, працівник карного розшуку Бондаренко, який вірив не в Тура, а в Якова Петровича Турчина, вірив у людину!

ПЛЕЧЕ ДРУГА

З

алізний ківш екскаватора ковзнув по чомусь твердому і землі не набрав. — Що трапилося? — машиніст висунув з кабіни стрижену голову.

— На скарб, здається, натрапили! — весело відповів шофер самоскида і спустився у котлован.

Машиніст не кваплячись зійшов із своєї металевої «хатки на колесах» і, широко розставивши ноги у сипучому піску, став, ніби моряк, що тільки-но зійшов на берег. Посмокуючи люльку, він оглядав будівельний майданчик... Учора, виходить, таки привезли блоки фундаменту. Треба поспішати з котлованом, а далі все піде як по маслу. От уже й стінні панелі чекають своєї черги, і сантехнічне обладнання...

Ні, ще ніколи Микола Молибога так не приглядався до будівельного майданчика, як тепер! І ніколи ще так приємно не пахли йому цемент, вапно, соснові бруски, цегла! А причина одна. Знаменна причина. У будинку, що оце споруджується, він житиме. Прощавай то-

ді, гуртожиток! Весною Молибога оселиться тут і щодня милуватиметься зеленою околицею, яка нагадує йому рідне село. Все, все подобається йому тут — і широка асфальтована магістраль, обсаджена молодими липами, і дачні будиночки з верандами понад бором, і небо над головою — голубе і бездонне. Особливо ж чудова картина відкривається очам, коли дивитися звідси на хвилясті наддніпрянські горби. Он, ліворуч, на них красується білостінний палац Верховної Ради, увінчаний круглою вежею, з прапором, поблизу мармурові колони будинку Ради Міністрів... Висоти облягають Поділ півколом; десь на правому кінці уявлюваної дуги — знаменитий Андріївський собор...

Смачно затагнувшись востаннє, Молибога витрусив з люльки попіл. Руки вже свербіли взятись за важелі. День не чекав, та й автомашини — всі шість — очікувально вишикувалися під екскаватором.

Але де ж це шофери?

Підійшов до краю насипу і побачив їх унизу. Усі шестеро працювали так, що аж упріли, витягаючи з ґрунту якісь старі, почорнілі бруси.

На тому місці, де лежали бруси, виразно вимальовувалося щось схоже на підземний хід або на льох. Той самий шофер, що жартома сказав Молибозі про скарб, руками відгрібав землю, готуючись, здається, лізти в підземелля.

— Давай, Петре... І що б там не знайшов — цур на двох, — підганяв його шофер у вовняному светрі.

— Чом би не так! Не на двох, а на всю компанію,— виправили бідового «свата».

Микола Молибога й собі спустився в котлован. Оглянув бруски, зазирнув в отвір.

— Солдатський бліндаж,— сказав упевнено. — І будували його справжні майстри. Бачите, без скоби, без гвіздка обходилися.

Петро тим часом силкувався пролізти в глиб бліндажа, де, як він бачив, було просторіше. Ось уже в отворі мелькнули стоптани підшви його чобіт і зникли.

Минали хвилини. В підземеллі спалахували сірники, вогники віддалялися. Та незабаром Петро показався. Передав хлопцям іржавий протигаз без трубки, стеаринову площку і згорнуту газету, а сам знову подався в глиб бліндажа.

Шофери з цікавістю оглядали знайдені Петром речі. Молибога намагався прочитати вицвілі газетні рядки: «...оволоділи сильно укріпленими пунктами — Мостище... Біличі... Пріорка...»

— Це бої за наш Київ, друзі! — зрадів Молибога.— Цікава знахідка. Шкода, не вся газета збереглася.

— А може, там ще щось є? — шофер у светрі нахилився і крикнув в отвір: — Ну, як там? Нічого не залишай...

З-під землі долинула відповідь:

— Далі зовсім просторо... Залазьте, хто хоче...

Хлопці запитально подивилися на Миколу Молибогу. Вони, здається, пропонували йому, як старшому, досвідченішому, обслідувати

бліндаж. Що ж, він готовий. Застебнувся, підняв комір бушлата...

Ті, що лишилися на поверхні, розглядали протигаз. Такий вони бачили вперше. На дні сумки знайшли двогривений; монета не блищала, а здавалася пофарбованою паризькою зеленню.

І раптом із сумки випав сіренький трикутничок. Лист! У саморобному конверті, без адреси, невідомо ким і кому написаний.

Конверт пішов по руках. Але ніхто не наважувався його розкрити. Та ось виліз із бліндажа Молибога. На його плечах лишилися плями цвілі і павутиння.

— Піхотинці проживали,— підтвердив він, обтрушуючись.— Стіни рублені, є й двері. Ось там приблизно,— показав у бік шляху,— хід сполучення. Тільки він завалився...

Молибога обережно розгорнув знайдений у протигазі лист і пробіг очима перші рядки. Потім схвильованим голосом прочитав для всіх:

— «Дорога дружино моя, Галю, здрастуй! Здрастуй, синку Валерко! Зовсім близько від вас я, на околиці Києва, а не знаю, чи живі, здорові, не знаю, як перебули неволю...»

Шофери ловили кожне слово Молибоги, і з бліндажа, перед яким вони стояли, повіяло на них не пліснявою, а порохом і війною, теплом солдатських сердець — суворих і ніжних.

Миколі Павловичу Молибозі і його молодому другові Петру доручили будь-що розшукати адресата і самого автора листа. Скільки цікавого зможе він розповісти про бої за Київ, про тих, хто жив у цьому бліндажі!

З чого почати розшуки? Ще раз перечитали листа. «Арсенал». Там, як видно з листа, до війни працював майстром кум Федір Прокопович, про якого солдат писав, що той відразу ж, як тільки почує про визволення Києва, повернеться з евакуації...

Микола Молибога жив з Петром в одній кімнаті; першому пішов сорок другий рік, другому — вісімнадцятий. Та, незважаючи на велику різницю в літах, вони дружили; для Петра, здається, не було в будуправлінні людини авторитетнішої за бригадира механізаторів Миколу Павловича Молибогу, він навіть одягався, як Молибога: носив сине галіфе, а замість піджака — коричневу вельветову куртку. І курих Петро не цигарку, а люльку, за що його товариші охрестили «турком».

Набивши люльку пахучим «дюбеком», вони поспішили на трамвайну зупинку. Літні службовці з потертими портфелями поглядали вздовж вулиці, чекаючи трамвая. Між двома вже зав'язалася дискусія про причини незрозумілих змін: на півдні морози, у Києві — дощі. А це ж початок лютого! Басок доводив, що вся справа у випробуваннях водневих бомб. Чолов'яга з борідкою сперечався з ним, говорив про спалахи на сонці і космічні бурі...

Дискусія точилася і в дорозі. Один з пасажирів, у чорній рясі, піп чи дяк, зовсім моложавий, читав товстий журнал і в дискусії участі не брав. А тим часом старенька бабуся, яка сиділа навпроти нього, весь час дивилася на рясу з надією, ніби чекала, що ось зараз духовна особа встряне в суперечку і проглаголить істину.

Петро тихенько запитав Молибогу:

— Водолаза бачите?

— Якого водолаза?

— Та он, у чорній рясі. У нашому селі по па водолазом називають. Ну звідки, скажіть на милість, Миколо Павловичу, молоді попи беруться?

Молибога поморщився.

— Кожному своє... На моїй батьківщині в Добропіллі є дідок-листоноша. Так він неодмінно хотів сина на артиста вивчити. Всі гроші йому віддавав, зодягав, як пана. Ну, той років два десь вештався, а потім — лист з Одеси. У духовній семінарії опинився, тільки туди й склав екзамен...

За вікном пропливають нові квартали, сквери. Ось на постаменті з чорного граніту знайома гармата, вона увінчала славу революційних арсенальців.

У відділі кадрів нікого не застали. Дівчина з комсомольського комітету відвела їх у завком профспілки і познайомила з літнім робітником. Той довго протирав кінчиком хусточки скельця окулярів, потім надів їх і попросив показати йому листа. Читав, намагаючись розібрати кожне слово.

— Федір Прокопович у листі згадується,—

морщив старий чоло.— Майстер Федір Прокопович...— І враз ляснув себе долонею по лобі.— А чи не колишнього начальника цеху Шмарука має він, люди добрі, на увазі? Це ж Шмарука і звать Федором Прокоповичем. Тільки рідкий гість він у нас, на пенсію пішов.

Подзвонив у цех, потім ще кудись. Хвилини через десять-п'ятнадцять урочисто передав трубку Молибозі: «Шмарук».

Вислухавши розповідь про знахідку, Федір Прокопович Шмарук відповів:

— Лист Михайлові Левадному належав. Ми з ним справді кумували... Михайло працював до війни у моїй бригаді... Дружину його звати Галиною, а сина — Валерієм. Знаєте братську могилу на схилах Дніпра, де поховані герої боїв за Київ? Там і він лежить... Ми часто ходимо туди з Галиною Дмитрівною...

Молибога відчув, як щось важке підкотилося до грудей, стисло серце. А в трубці звучав той самий голос.

— Валерій Левадний виріс, це вже здоровий хлопчисько. І, скажу відверто, біда з ним матері. Дуже вас прошу, дорогий товаришу, побувайте у Левадних... Я охоче покажу вам, де вони живуть.

* * *

У жінки, яка їм відчинила, лице пашіло рум'янцем.

— Цвітемо, весну чуємо! — приязно поздо-

ровкався Федір Прокопович з хазяйкою. Побачив повні ночви і похитав головою.— З роботи і знову за роботу? Е, так ми з вами, Галино Дмитрівно, не умовлялися!

— Проходьте, прошу, в кімнату. Я зараз...

— Та ви не клопочіться. Завітав до вас, Галино Дмитрівно, з будівельниками столичними. Оце по дорозі розповідали, як там околиця змінюється. Чуєте, за шість-сім місяців чотириповерховий будинок готовий, електрика, парове опалення, газ і таке інше.

Федір Прокопович бадьорився, говорив надто голосно, і це було для тих, хто його знає, певною ознакою. Микола Молибога принаймні перехопив стривожений погляд жінки і відчув, що й сам хвилюється. Та пізно відступати. І навіть неможливо, бо Федір Прокопович ще по дорозі багатозначно заявив: «Нехай читають. Валерію особливо корисно...»

— А де ж синок? На роботі? — звернувся Федір Прокопович до хазяйки, коли та увійшла з кухні вже без фартуха.

Вона дивилася на незнайомих, трохи ніяковіла.

— Мабуть, у кіно Валерій...

— Невже і досі не працює?.. Погано... — похитав незадоволено головою.— У нас на «Арсеналі» не захотів. І, виходить, на шахту не поїхав.

Щоки Галини Дмитрівни тепер уже не грали рум'янцем, як спершу, великі чорні очі зробилися настороженими і перебігали з одного обличчя на друге.

А Молибога, оглядаючи два скромні, схожі на солдатські ліжка, нефарбовані табурет-

ки, прану-перепрану скатерку на круглому столику, думав: «Не солодко живеться вдові, ой, не солодко». Згадав свою матір і худеньку босоногу сестричку, себе малого згадав з обмороженими пальцями і майже фізично відчув біль... Перед ним несподівано виник образ іншої жінки з такими ж красивими очима, як у цієї вдови. І подумав Микола ревниво, звертаючись до загиблого солдата, з чийм листом прийшов сюди: «Твоя, Михайле, бач, і досі сама... А могла б давно знайти пару, могла б... Он як світиться в ній привабливий вогник жіночості!»

Минали хвилини, а Федір Прокопович усе ніяк не міг приступити до діла. Розмова крутилася навколо Валерія. І з цієї розмови Миколі Молибозі неважко було догадатися про сумну істину. Горя з Валерієм ця жінка має досить. Зріс він невдячним сином, материних рук не шкодує, а своїми нічого путнього не навчився робити.

«Має рацію Федір Прокопович,— вирішив Микола Молибога.— Лист нагадає синові його обов'язок перед пам'яттю батька».

Нарешті старий підвівся, підійшов до Галини Дмитрівни.

— Дивні речі відбуваються, Галино, на світі. Слухай-но, з чим ми прийшли до тебе. Кажав тобі, ці люди — будівельники. І треба ж трапитися такому. Викопуючи котлован, наткнулися вони на старий окоп чи бліндаж... Чуеш, Галино. А там серед різних забутих солдатських речей — лист...

Жінка побіліла.

— Кажіть... Кажіть...

— Що там казати... Ось у товариша лист, і ми його всі, пробач нам, змушені були прочитати. Без адреси був конверт, розумієш. Не встиг, видно, Михайло...

Галина Дмитрівна простягла тремтячі руки. Взявши в Молибоги сіренький трикутник, притисла його до грудей і завмерла.

Вона ще не отямилася від несподіванки, як у двері постукали. Стукіт був незвичайний, ніби чиїсь пальці вистукували по сухому дереву мелодію пісні.

— Отак... Отак і Михайло стукав завжди... А тепер син... Це я навчила... — кризь стогін почулися слова Галини Дмитрівни.

* * *

«Це я навчила...» Тільки про стукіт, певно, й могла вона так сказати,— думав Микола Молибога, вертаючись додому.— Тільки стукіт батьків... А все інше в хлопчиськовій чуже, ніби народився він не в трудовій родині.

Мимоволі порівнював двох юнаків. Петро знає, як свій хліб заробляти, сам себе зодягає, ще й у село посилає щомісяця «малим на гостинці». А цей... Ні на що не звернув уваги — ні на чужих людей, ні на материні заплакані очі. «Гроші одержала?» — і накопивив верхню губу, почувши відповідь. Навіть кепочки клітчастої не скинув, збирався, видно, зараз же кудись бігти, і тільки грошей йому бракувало.

Стояв на порозі кімнати, зухвало міряючи всіх красивими, як у матері, очима. Сіре га-

бардинове плащ-пальто з хутряним коміром, туфлі на товстенній світлій підошві...

Федір Прокопович майже силою посадив хрещеника на стілець.

Усе, що було потім, назавжди запам'я-тається Миколі Молибозі. Тільки-но мати дочитала до того місця, де йшлося про нього, Валерика, про те, що йому після школи слід іти на «Арсенал» під руку кума Федора Прокоповича, Валерій криво усміхнувся. І вже так і сидів, скептично поглядаючи на лист у материних руках і на несподіваних гостей.

Суворо розмовляв Федір Прокопович, ка-зав, що Валерій невартий називатися сином героя-солдата, обіцяв написати про нього в газету. Гудив при всіх, а Валерій --- хоч би що. Тримався бадьоро, навіть зухвало і на-останку звернувся до арсенальця з прохан-ням позичити йому «хоча б десятку».

«Зовсім зіпсований хлопчисько!» — гнівав-ся Молибога.

Петро теж ніяк не міг зрозуміти відносин, які склалися між матір'ю і сином Левадними, не міг повірити, що на оте сіре пальто і на до-рогі черевики та костюм заробляла для нього мати, а не сам Валерій.

— Я так думаю, що не варто показувати йому бліндаж,— обізвався Петро до Молибо-ги.— У нього ні розуму, ні серця. Тільки ма-тері настрій псуватиме. Шкода мені її, Мико-ло Павловичу.— Бачили, який на ній одяг? І чоботи кирзові... Валерій поруч з нею — про-фесор! А не видно, щоб хоч вдячний був.— Глянувши в зосереджене обличчя старшого

друга, Петро впевнився, що той поділяє його думку. І вже сміливіше додав: — От прийдуть вони до нас, а ми відкличемо франта вбік і дамо йому «прикурити»... Поговоримо відверто, що він за птиця...

Молибога, мабуть, щось своє мав на думці, бо не дозволив зачіпати Валерія. Після вечері обидва побували в сусідній кімнаті, у знайомих шоферів. І на другий день -- якраз був вихідний — усі шестеро на чолі з Молибогою прийшли на будівельний майданчик. Були в святковому одязі, в начищеному взутті. Петро приніс електричний ліхтарик.

Через кілька хвилин на шосе зупинився синій «Москвич». Першим виліз арсеналець Федір Прокопович, за ним — жінка у чорній шалі, далі — Валерій у своєму шикарному плащ-пальті. Федір Прокопович прикрив очі долонею від сонця, яке підбилося вже висоенько і світило сьогодні по-весняному, оглянув кучугури насипаної екскаватором землі, будівельні матеріали. Потім переніс свій погляд на київські висоти... В ці хвилини йому хотілося, мабуть, уявити, що саме бачили солдатські очі незабутньої осені сорок третього...

Микола Павлович Молибога повів усіх до котлована. Галина Дмитрівна йшла, не розбираючи куди. На ній були гумові чоботи на високих каблуках, демісезонне пальто, зблякле від давності. Федора Прокоповича підтримував молодий водій «Москвича». Валерій «балансував» останнім, намагаючись потрапляти ногами в чужі сліди.

— Ось і бліндаж,— показав Молибога сві-

жий отвір у земляній стіні.— Я зачепив ковшем брус, а наші хлопці тоді й почали розкопувати.

Галина Дмитрівна зазирнула у вогку темряву.

Валерій пропустив її попереду себе, потім — Федора Прокоповича, водія «Москвича». Докуривши цигарку, підняв поли плащпальта і теж поліз у бліндаж.

— А синок ніде, кажеш, не працює? — порушив мовчанку один з шоферів.

— І не вчиться, і не працює,— підтвердив Петро.— На всьому готовому...

— Отакий здоровило! — здивувався водій. Поворушив ногою кинутий Валерієм недокурок.— Бач, дешевих не визнає. Що ж це, мати й на цигарки йому заробляє?

— І на цигарки. Вдень вона у предовольчому складі працює, а після роботи — отой арсеналець казав — сусідам білизну пере. Ми її за ночвами застали...

— Загнуздав, значить, матір і поганяє? Я б такому...

— Цить,— зупинив шофера Петро,— я теж був скипів, а Микола Павлович каже — не так просто і справитися з людиною, коли вона від рук одбилася. Без батька ріс, розумієте, і в матері один.

— Теж мені виправдання! — не згоджувався шофер. — У сім'ї горе, батько на війні загинув, а він... ніби шашіль, на світі живе.

Шофери загомоніли, підтримуючи товариша.

— Може, ми його, братки, до нас у гурто-

житок запросимо, га? — запропонував Петро. — Познайомимося ближче, а тоді видно буде, що далі робити.

— Діло кажете. При матері, звісно, по ширості не поговориш. Не та обстановка. Ну, а мати, Петре, пустить його?

— Хтозна... Може й пустить?

План, справді, був підходящий. Але йому не судилося здійснитися. Валерій не захотів одстати від «Москвича».

* * *

На другий день екскаваторник Микола Павлович Молибога почав вибирати землю навколо бліндажа. Відійшло кілька навантажених автомашин, і на дні котлована лишилася тільки купа дерева, а згодом і цього не стало. Котлован збільшився, став глибшим, ніхто і не сказав би тепер, що саме тут був фронтний бліндаж...

Та легше розрівняти землю, ніж викинути з пам'яті оту всю подію. І на роботі, і ввечері в гуртожитку то один, то другий згадував солдатський лист і солдатського сина, поглядаючи скоса на Молибогу: «Чи ти, чоловіче добрий, і досі ні до чого не додумався, що відмовчуєшся?»

А Молибога хоч і мовчав, але й сам був у полоні якихось незрозумілих почуттів, викликаних знайомством із сім'єю Левадних. «Це ж і я мав би сина чи дочку отакого віку», — мимоволі спадала думка. Згадував довоєнний сороковий рік і те, як молода дружина крадь-

кома, без його дозволу позбулася материнства. Нічого не залишилося ні в нього, ні в неї від першої любові. Нічого, крім хіба спогадів. Чому вона завжди іронічно мружилася? На третій тиждень після того, як взяли його в армію, виїхала Василина з села, десь за Уралом влаштувалася на заводі. Писала йому про все відверто і того не приховала, що подружилася з іншим... Просила не сердитись на неї, бо не сама вона, мовляв, винна, життя так склалося. Чимало гарних жінок зустрічав потім Микола Молибога, та правду, мабуть, кажуть, хто на гарячому обпікся, той і на холодне дмухає. Жодній не вірив, до жодної не дозволяв собі звикати; парубкував, остерігаючись пастки. Мандрував по світах з стрілецьким полком, стояв після війни за Карпатами, а демобілізувався в Києві. І в гаражі, де був спочатку, і в бригаді підйомних механізмів колишні солдати довго називали його за звичкою гвардії старшиною, але згодом старі знайомі розїхалися по інших будовах і став Молибога для новаків дядьком Миколою, або Миколою Павловичем. Рік минав за роком, не вгледів, як розміняв сороковку... Тепер було вже повних сорок два... І в снах Миколі Павловичу Молибозі ввижалося, що так він і житиме завжди між нежонатими, кочуватиме з гуртожитка в гуртожиток, ні від кого не залежний, вільний, мов перекотиполе. Де захоче — зупиниться, а там знову на нове місце. Ні турбот, ні обов'язків. Бо й виростав круглим сиротою і тепер — сирота...

Може, тому й сприйняв він так гостро горе

чужої сім'ї, що й сам не знав ніколи справжнього сімейного щастя.

Стривожене, смутне обличчя Галини Дмитрівни Левадної знову й знову виникало перед ним. Згадував її такою, якою побачив у першу мить — з засуканими рукавами, підперезаною синім фартухом. Щоки палахкотять, і на переніссі зібралися дрібненькі краплинки поту. І про хлопця думав — красень! Великі, як в матері, виразні очі. Якби тільки не напускав на них холодного туману, не прищурювався на кожного без потреби...

Він, Молибога, щиро бажав Галині Дмитрівні добра і тому, думаючи про Валерія, мимоволі ставив на його місце Петра. Отакого б їй сина! У Петра і в гуртожитку висить над ліжком портрет матері — скромної сільської трудівниці.

* * *

Галина Дмитрівна дуже здивувалася, коли Федір Прокопович удруге привів людей з будівництва.

— Трудівнице моя, знову чуже переш, — показав Федір Прокопович на купу білизни біля ночов. — Бачу, бачу. Та ми, власне, не збираємося тобі заважати. Нам твій Валерій потрібен, за ним прийшли.

— Валерій?

— Еге ж. Дізналися ось товариші, що він з боксу розряд має. За тренера його хочуть...

— Який з Валерія тренер...

Микола Молибога втрутився в розмову.

— Нам, Галино Дмитрівно, аби почати,

молодь зацікавити,— і, глянувши на здивовану жінку своїми нехитрими очима, признався: — Є надія, що і йому корисно з нашими хлопцями познайомитися. Правда ж, Федоре Прокоповичу?

Старий арсеналець в знак згоди хитнув головою.

— На будівництві — професій, професій. А скільки машин — бульдозери, екскаватори, крани. Дивись, і Валерій якусь машину нагляне. Коротше кажучи, задумали ми, Галино Дмитрівно, ось яку справу...

І Федір Прокопович почав розповідати, з чим навідалися до нього оці двоє — Микола Павлович і Петро. Відтак усе швидко з'ясувалося. Виходило, що бокс служитиме мотузочкою, яка, можливо, зв'яже Валерія з хлопцями-будівельниками. Ну, а далі вони ознайомлять Валерія з своїм життям, роботою...

Галина Дмитрівна, все ще дивуючись, уважніше почала приглядатися до гостей. Чому вони раптом зацікавилися долею Валерія? Невже знайдений у бліндажі лист так розворушив їхні серця?

Пригадала: Федір Прокопович не раз гаряче обіцяв прибрати до рук Валерія і навіть лаявся з ним. А які наслідки?

Зупинила свій погляд на старшому з будівельників. Він сидів спокійно, зрідка допомагаючи якимсь словом Федору Прокоповичу. Чітко окреслений профіль, високе чоло, прямий і гострий ніс, до синього блиску поголене підборіддя. Великі руки лежали на колінах.

«Тепер ці...— продовжувала думати, похи-

туючи головою.— Один сам сім'янин, другий — дитина, як і Валерій; набридне їм, дуже швидко набридне опікати чужого та ще й неслухняного».

А вголос, коли Федір Прокопович нарешті заговірив, сказала:

— Добрі ваші наміри... Не знаю, як і дякувати... Та одна біда — Валерій мій...— і не докінчила, не знайшла відразу потрібного слова.— Ось Федір Прокопович скільки часу і сил витратив, поки влаштував його у себе на заводі. А чим скінчилося? На весь «Арсенал» осоромився хлопець, прогульником став.

— Було, було...— підтвердив старий.— Мені теж додому дзвонили, красенько дякували за хрещеника.

— Ну от, чуєте...— Галина Дмитрівна заламувала пальці.— Не вірю я... Ніяк уже не діждуся, коли його в армію візьмуть. Може, хоч там...

— Ого! За ці два роки все з ним може трапитися. Спокусливого в житті багато, Галино Дмитрівно. І хибних стежок теж,— Федір Прокопович енергійно відсунув попільничку, яка стояла перед ним на столі.— Я так думаю, нехай оці добрі люди роблять, що надумали, нехай...

У двері постукали. Знову, як і того разу. Молибога згадав: «Це я навчила, так завжди стукав Михайло». У вухах Молибоги забриніли маршові такти...

— Син...— жінка провела по обличчю руками, ніби насухо вмилася, пішла відчиняти.

— Безневинно страждає,— кинув їй услід Федір Прокопович.— Любить його і боїться.

Власної дитини боїться... Таке ви, добрі люди, чули?

Валерій раніше за матір з'явився в дверях. Плащ-пальто на ньому розстібнуте, в пухких губах — укорочена цигарка.

— Давні знайомі?.. Фізкультпривіт!

— А вони до тебе, Валерію...— поспішила пояснити Галина Дмитрівна.

— До мене? — здивувався хлопець.

— Еге ж, справа є...— підтримав Левадного Федір Прокопович, але в тоні його відчувалася різкуватість.

Микола Павлович спокійно простягнув хлопцеві руку.

— Моє прізвище Молибога, не забудь?

— Здається, ні,— погордливо виструнчився Валерій.— Чим можу служити?

Вони довго тиснули один одному руки, наче випробовували, хто сильніший.

— А ти справді фізкультурник! — похвалив Молибога.— Недарма значок боксера носиш. Який розряд?

— Третій, у напівсередній вазі. А хіба що?

Микола Молибога звернувся до Петра.

— Чув? Те, що нам треба!

— Ти хоч роздягнися,— нагадала мати.

— Встигну.

— Ми не самі від себе прийшли,— вів далі Молибога.— Мешканці гуртожитку послали. Як почули, що ти боксер, так і причепилися. Ідуть, кажуть, і попросить, щоб і нас навчив. Дуже потрібне діло для будівельника — бокс!

Валерій стрельнув очима на Молибогу — не повірив, що той говорить серйозно. Потім подивився на матір. Ні, все ніби гаразд, з ним

не жартують. Але сумніви не залишали його. Тоді він повернувся до наймолодшого, до свого ровесника Петра.

— А хто тобі сказав, що я боксер?

Петро не розгубився.

— Твоя мати ще при першій зустрічі... Ну, а як ти цигарки діставав, коли приходив на бліндаж дивитися, ми й значок побачили. Він у тебе над лівою кишенею причеплений...

Вогник самоповаги блиснув в очах Валерія. Губи ворухнула посмішка.

— Ну то як? — приязно запитав Молибога.

Валерій скинув пальто. Груді у нього зовсім не «боксерські», плечі округлі. Але над кишенею піджака справді виблискує бронзовий значок. Федір Прокопович дивиться на Валерія, як завжди, скептично, а той спохмурнів, попрямував до столика в кутку кімнати.

— Ви що ж, думаєте, по блату у Валерія Левадного значок? Ось, дивіться... Документик... І ось...— розгортав перед гостями газети із звітами про зустрічі на рингу, показував зароблені почесні грамоти.— А на знімку пізнаєте? Хто це? Ну, переконалися? — задикувато вимахував паперами перед носом Федора Прокоповича.

Той ображено відсторонив Валерія.

— Навчися хліб заробляти, отоді й хизуйся,— сказав він із серцем.— А в лице мені не лізь, не прискай і таке інше!

Повертало на сварку. Галина Дмитрівна прикусила губу, погляд її був звернутий з надією на Молибогу: тільки він, тільки цей врівноважений, спокійний чоловік уміє розмовляти з Валерієм, як з рівним, і не підвищеним

голосом, не криками, а розумом підкоряє собі хлопця.

— Я згадав одного знаменитого штангіста,— почав Молибога,— на весь світ знаменитого. І знаєте, Федоре Прокоповичу,— звертався він до старого арсенальця, а стежив за Валерієм.— ким працював штангіст? Звичайним вантажником. Еге, не дивуйтеся. Хліб давала йому праця вантажника, а спортивну славу — штанга. Штанга не заважала людині виконувати суспільно корисну роботу. Чому ж вам здається, що шкіряна рукавиця зіпсує наших хлопців?

Але той не міг заспокоїтися, неширокими кроками вимірював кімнату і з-під лоба поглядав на Валерія.

— Спорт, щоправда, забирає багато часу, але й здоров'я додає. До того ж спортсмени, я маю на увазі справжніх, серйозних любителів спорту, не курять, не п'ють. Їм потрібне бездоганне серце і легені. Правда ж, Валерію?

Коробка з цигарками, яку тільки-но витяг Валерій, знову зникла в кишені. Петро, між іншим, теж перестав набивати люльку.

Валерій озирнувся; сліди внутрішньої боротьби виразно позначилися на його зовсім юному обличчі. Всі замовкли, чекаючи, що він скаже Молибозі. Та ось вузенькі брови сіпнулися, плечі піднялися, вуста склалися ніби для посмішки.

— Я... Що ж... Тільки інвентар потрібен.

— Інвентар придбаємо. Ти нам гільки списочок склади,— підхопив Молибога і простяг хлопцеві руку.— Домовилися? Гляди ж, не передумай.

Галина Дмитрівна полегшено зітхнула. А Федір Прокопович демонстративно пускав під стелю кільця диму, і видно було, що він не вірить Валерію.

* * *

Міська вечірня газета пророкувала на завтра потепління, але, всупереч прогнозам, почав падати сніг — увечері навколо ліхтарів з'явилися білі мухи, і небо висівало їх дедалі більше й більше.

В таку пору виходив з дому Валерій Левадний. У чемоданчику він ніс великі, ніби надуті рукавиці, шкіряні напульсники, якусь книжку. Аж на самому дні лежала його «одеська» кепочка з власноручно укороченим козирком.

Галина Дмитрівна двічі обмотала йому шарф навколо шиї.

«Пішов... Мабуть, як завжди, навпростець. Ще трохи, і сяде в трамвай. Хоч би недовго довелося чекати трамвая».

І знову хвилювалася, а що як вернеться з півдороги? Або навіть зараз — від трамвайної зупинки?

Прислухалася до кожного звуку в коридорі. До приглушених кроків за вікном. До биття власного серця.

Потім трохи заспокоїлася. Сіла коло вікна з його сорочкою в руках. Відпорювала старий комірець. А думками була в трамваї. Шибки загорошені — не видно ні вулиці, ні будинків. Як же вони не догадалися приїхати за ним — хоч би цей перший раз? Та ні, добре, що не

приїхали. Нехай сам... Нитку підрізала. Крапелька крові на пучці — пусте! Поки він зробить там своє діло, новий комірець буде пришитий. Він же так любить сорочку в дрібну клітинку ..

Цокають ходики на кухні, лине час... Трамвай не боїться вітру, а сніг хоч і падає, та мабуть, відразу ж тане. Такий сніг не страшний трамвайникам. Валерій дістався, певно, до місця і тепер...

Враз нова тривога охоплює жінку: а що як його не чекають? Як виявиться, що даремно поїхав Валерій,— ніхто не зібрався? Сніг. Вітер. Негода. Люди напрацювалися. Їм не до... іграшок. Надовго тоді охолоне Валерій, нічим його вдруге не заманиш на будову...

Перед нею постало спокійне, трохи задумливе лице. Острижена, мов у солдата, голова. Високе чоло. «Яке в людини смішне прізвище»,— подумала з теплотою. І відчула, що спогад про Молибогу вплинув на неї, як ліки: ну, звичайно, хлопці там серйозні, даремно слів на вітер не кидають. Валерка в ці хвилини уже надів, мабуть, свої шкіряні рукавиці і пританцьовує, як це він любить робити, завдаючи ударів удаваному противникові...

Клопіт їй з Валериком — неслухняний він, легковажний. До людей надмірно холодний. Старших не поважає. Ні з ким, навіть з матір'ю, не рахується. Такий... А все ж син. Єдиний. І нема на цілому світі ріднішої за нього людини. Її тіло, її кров. Заради нього відмовилася від особистого щастя, не захотіла вітчима для Валерки. Траплявся один...

Свій-таки, недалекий сусіда. І батьки покійного Михайла горою за той шлюб стояли. Та ні, не пішла... Тринадцять літ без чоловіка, як та пташка без крил. Михайлів одяг у шафі наскрізь нафталіном пропах, дожидаючи, поки у Валерки поширшають плечі, довгими стануть ноги... Або ні, поки вивітряться дурущі з голови...

Ех, Валерко, Валерко! Скільки, справді, завдаєш ти горя матері, скільки неприємних роздумів тривожить її! А матері ж твоїй тільки тридцять сьомий пішов...

Летить думками Галина Дмитрівна на далеку околицю, бачить заметений снігом котлован, потемнілі, вкриті пліснявою стіни бліндажа... Прасує сорочку сину, старанно розрівнюючи зморшки на ній... Якби отак можна було розрівняти, випрасувати, як скатерку святкову, сіре полотно її життя!

Скиглить вітер, жбурляє у вікна сніговицею. Обезлюдніла вулиця, лише поодинокі перехожі з'являються де-не-де.

Пора їй спати. Ось поставить Валеркові вечерю на столі, щоб не шукав, і ляже.

Бере в постіль листа, сто разів прочитаного, і знову читає. Очі стають журливими і дивляться кудись у далеч, ніби немає перед ними стіни, ні інших перепон. На засніжений шлях дивляться, яким ідуть ряд за рядом люди в шинелях. Серед них крокує мовчазний і впертий її Михайло. Темні залишаються після нього сліди... Глибокі, великі сліди...

Трах, тах, тах...— гримлять постріли. Вона прокидається. Ні, то зовсім не постріли, то Валерка повернувся і стукає в двері.

Нічого не каже матері, не розповідає, як зустріли його і чи були взагалі тренування. Мовчить. Чути енергійний хрускіт солоного огірка на зубах, голосне чавкання. Зголоднів добре...

— Там ще є картопля товчена, дати?

— Сам знайду. А чай? Гарячого хочеться.

Галина Дмитрівна швидко взуває капці. За хвилину вже хазяйнує в кухні біля плити, гримить посудом.

— Чого ж так пізно? — обережно зачіпає сина, хоч самій не терпиться скоріше почути від нього, чи вийшло щось із тих добрих намірів.

— А ти як хочеш, — раз, раз та й у дамках?.. Бокс — не дитяча гра... — Валерій відповідав матері, як завжди, грубувато.

Сумніви зникли, ніби роса на сонці. Було-таки тренування! Це вперше, відколи придбав Валерій шкіряні рукавиці, подумала вона про бокс з повагою. І трепетним, кволеньким пташенням обізвалася в серці надія.

Тим часом Валерій скінчив вечеряти, відсунув порожню тарілку і змахнув рукавом крихти. Поважно дістав з кишені гроші, почав лічити.

— Вісім, дев'ять, десять... Сто... Сто десять, сто двадцять... — виявилось, що в пачці, яку він приніс, рівно п'ятсот карбованців. Поклав гроші у шухляду стола. На материн запитальний погляд відповів: — Інвентар доручили закупити. Без мене вони рік шукали і нічого не знайшли. Той Молибога їхній сам признався...

— А ти ж... зможеш? — хотіла нагадати про

довір'я, яке йому виявили.— Це ж така сума! — Але промовчала, боялася образити.

Мати поставила біля теплої батареї Валерикові черевики і лягла. Зітхнула не сумно, а так, як зітхають стомлені люди в передчутті відпочинку.

* * *

Недарма кажуть: понеділок — нещасливий день. Забув Валерій цю приказку, а головне, забув, що сьогодні вихідний у промтоварних магазинах. О десятій відчинився тільки універмаг, а там, як на зло, спортивний відділ дуже бідний. Лише кубки на полицях. Довелося відкласти закупки на завтра.

За великою вітриною на Хрещатику красуються лижі, ковзани, рибальські снасті. Холодний полиск схрещених рапір... А ось і сітчасті захисні маски фехтувальників. Тільки для боксу нічого немає. Забули виставити?

— Салют Першій Рукавичці! — хтось ударив Валерія по плечу, він обернувся.

— Пилосос? Здоров, бродяго! — зрадів Валерій дружкові. Звали хлопця, звичайно, Пилипом, але він мав звичку під час розмови щморгати і підсвистувати носом і, мабуть, тому хтось охрестив його «пилососом».

— Де ж ти вчора пропадав? Ми такого дрозда давали в «Інтуристі», закачаєшся. Додому після першої вернувся... Голова й досі тріщить...

— Я... У мене зуби боліли,— збрехав Валерій.

— Шкода! А ми дали! Людка твоя пила з горя, а закушувати відмовилася.

Валерій поліз за цигаркою. Сірники ламалися, гасли. Він склав кілька, і лише тоді вогню вистачило, щоб прикурити.

— Слухай, Валерію... Виручи. Голова тріщить, розумієш? Або разом спустимося в «Абхазію». По сто — і ні краплі більше. — Пилосос пошарив у кишені, добув звідти кілька зім'ятих карбованців, трохи дрібних. — На закус є. Ну, гайда! Та не скесуй, не скесуй. За мною не пропаде, сам знаєш.

Підсвистуючи носом, він силоміць тягнув Валерія до ресторану.

Валерій пручався.

— Я не підую... І не проси. По-перше, звідки ти взяв, що в мене є гроші?

Пилосос презирливо зміряв Валерія з ніг до голови, поправив свою кепочку.

— Пардон, прошу пробачити, — блиснув золотим зубом. — Салют!

Але він не встиг одійти, як відчинилися двері ресторану і звідти повіяло спокусливими пахощами смаженого м'яса і гіркого перцю.

Хвилиenne вагання, і Валерій почав обмацувати кишеню. У голові запрацював лічильник: «Два по сто, два шашлики. На все піде четвертна. І більше — ні копійки. А завтра десь дістати і поповнити...»

— От що, Пилососе! Друг ти ситцевий, та чорт з тобою. На цей раз здаюся. З чужих позичаю. Тільки цур — завтра, як сам не зумію вивернутися, прийду до тебе.

Пилип переможно усміхнувся.

— Так би й давно! А то прикидаєшся... Забув, що Пилип Городинський бачить наскрізь і навіть глибше...

Столики в ресторані не зайняті, у ранкові години відвідувачів зовсім мало. В кутку нудьгують офіціантки.

— Салют! — вітає їх Пилип піднятою рукою і розчепірює два пальці. Це «заячі вушка», або «два по сто».

Швидко з'являється графинчик. Пилип не дожидає шашликів, звичним рухом перекидає над ротом чарку.

Решту горілки ділять на двох. Очі Пилипа робляться веселими, вуха червоніють. Тепер особливо виразно видно — він з тих, про кого звичайно говорять: молодий та зелений. І жаргонні слівця, і манера пити — все це нарочите, розраховане на ефект. Він схожий на молодого актора, якому вперше дали роль. Зіграти хочеться пристойно, і тому репетиція не припиняється ніколи. День і ніч він грає, грає і перевтілюється потроху.

— Рубай, чого сидиш, — підганяє Валерія. — І скажи, нехай пивка принесуть.

— А платитиме хто?

— Знову плачеш? Не пізнати тебе, Перша Рукавичко!

Валерій озирається тривожно, як злодій. Що якби у дверях раптом з'явився Микола Молибога? В ту мить, коли Молибога відлічував йому гроші, не всі шофери вірили Валерію. Про це говорили, між іншим, і очі Петра. Тільки Молибога вірив. Ні тіні сумніву, ні крихти вагання. Сказав навіть, що й рахунок брати в магазині не обов'язково, бо звітува-

ти ні перед ким не доведеться: гроші не казенні, зібрані.

— Красуне, пару пива,— замовляє Пилип Городинський.

— Спершу рахунок,— сіпнувся Валерій.

Він довго копається в кишені, хоче навпомацки знайти двадцять п'ять, витягає півсотні.

Пилип іронічно дивиться на Валерія, підсвистуючи і сопучи. Офіціантка дає здачі, демонстративно кладе на стіл кілька п'ятаків.

— Момент! — підвівшись, Пилип Городинський добуває з глибини своїх клітчастих штанів карбованця.— Це від мене...

Хрещатик зустрічає їх веселим людським гомоном, шурхотом автомобільних шин, мерехтінням мільярдів сніжинок. Пилип не дивиться на Валерія, його очі ширяють по вівісках, по вікнах швидких тролейбусів. Підстрижене по-хлопчачому дівча в короткій ховрашковій шубці привертає його увагу, і раптом Пилип пірнає в натовп.

— Салют, Людочко! — кричить, наздогнавши шубку. Валерій бачить, як вона зупиняється і як він церемонно цмокає їй руку вище рукавички.

«Блазень!»

Валерій відвертається і йде в протилежний бік, щоб не зустрічатися з ними.

Сіється сніг — білий, легкий, як лебединий пух. Куди він дівається? Під ногами неприємно чвакає, і тротуар слизький, ненадійний.

Вечоріє. Скоро мати повернеться з роботи. Ну що йому таке вигадати, щоб випросити у неї двадцять п'ять карбованців? І звідкде взявся цей клятий Пилосос? Якби не він, були б гроші цілі. Дивна річ. Не мав до Пилипа ніякісінької поваги, знав, що і той ставиться до нього, Валерія, зневажливо, а все ж при зустрічі підкорявся. Між ними відразу, як тільки познайомилися, встановилися незрозумілі відносини. В компанії Городинський називав Валерія своїм другом, всіляко розхвалював його. Це ж він після однієї товариської зустрічі з боксу назвав Валерія Першою Рукавичкою, чим, одверто кажучи, догодив самолюбству початкуючого боксера. Були й інші реверанси з його боку перед Валерієм... Однак усе це ніби навмисне демонструвалося на людях... А залишались удвох, і Пилип починав командувати Валерієм, ніколи не рахувався з його думками, з його бажаннями. Знайомилися з дівчатами — безапеляційно визначав, яка його, а яка Валерія. Коли ж бувало, що його дівчина підводила, не з'являлася на побачення, Пилип на ходу перебудовувався, і вже не він, а Валерій опинявся ні в сих ні в тих. Гроші вони також витрачали за принципом: твоє -- моє, моє — не твоє, — на користь Пилипа. Скільки разів говорив собі Валерій: «Все! Більше ніколи я не попадуся на його гачок». А потім дружок з'являвся перед ним, ніби падав з неба, повіряв Валерієві свої таємниці, хвалився знайомствами, обіцяв таке, від чого у Валерія голова паморочилася.

Інколи Пилип дотримувався слова. Зна-

йомство з Людою, наприклад, можливість залишатися з нею у квартирі сам на сам... Звичайно, без допомоги досвідченого друга Валерій не зміг би так швидко завоювати Людине серце...

Згадка про Люду недовго тішила його. В уяві поруч з нею виникла постать Городинського. Ось його повні губи, масні від шашлику, впилися в білу дівочу руку вище рукавички...

За вікном поблискують мертві калюжки, і важко здалеку розпізнати, чи то на воді, чи на тонкій льодовій плівці відбиваються золотисті промінці. Валерій тягнеться до вимикача. І раптом він бачить — дверці шафки, яку мати замикає на ключ, одійшли і в щіліні щось біліє. Він завмирає. «Якщо у матері є гроші, то вони тільки у шафці. Материна схованка давно йому відома...»

Скриплять дверці. Голосніше б'ється серце. В напівтемряві Валерій засовує руку під білизну, мацає в лівому кутку. Ага, папери...

З полиці просто йому на обличчя наповзає якась тверда річ. Валерій хапається за неї — пізно... Щось падає під ноги, розсипається, розкочується по підлозі.

Тепер йому вже не до грошей. Цокає вимикач... Гудзики, нитки, папірці... Треба швидше позбирати, бо ось-ось на сходах почуються знайомі кроки.

Серед паперів Валерій бачить і лист, принесений Молибогою. Батьків лист... Чомусь починають тремтіти руки, чоло мокріє. Він залазить під стіл, переставляє стільці. Ніби все... Ні, он іще білий гудзик. А під самим

вікном шматочок крейди... Ненароком штовхає моток з нитками. Бодай ти... Ну як ти його добудеш тепер з-під шафи?

А чого, власне, він так боїться? Чому почувває себе у власній квартирі, мов у чужій? Нічого ж не трапилось... Хіба хто-небудь знає, з якими думками відчиняв Валерій шафу? Гроші на місці, він тільки ледь приторкнувся до них...

Але такі роздуми не приносять заспокоєння... Мабуть, одурити себе важче, ніж одурити когось.

Нарешті Валерій сяк-так упорався. Зачинив шафу, витер піт. Кинув на ліжко стареньке покривало і ліг горілиць. «Дурень я, дурень»,— промовив уголос. Гірке почуття досади довго не залишало його.

За стіною у сусідів почулися радіосигнали: сім годин. Він підвівся.

«Хіба прогулятися, мінеральної випити?»— виникла думка.

...Суміш землі і снігу йоржиста, колюча, іти важко, але ноги не ковзають. Не поспішаючи, спускається Валерій на площу, пересікає засніжений скверик. Червоні, сині, зелені вогні. Залиті сяйвом вітрини. Над старим високим будинком неонава реклама: «Чи знаєте ви, що консервована печінка тріски дуже поживна для дітей...»

Цього Валерій, звичайно, не знає, зате він добре знає інше — он у тому старому будинку є затишна квартира. І сьогодні в ній, як завжди, танцюють під магнітофон, танцюють і п'ють, що кому подобається. Валерій дістав можливість бувати там завдяки рекомендації

Пилипа Городинського. Четвертак за вхід — і ти бажаний гість літнього холостяка Чорнопудренка. Можна приходити з дівчиною, можна самому і вже на місці вибрати собі пару з тих, що прийшли без кавалерів... Так, власне, познайомився Валерій і з Людою...

«Люда... Вона й сьогодні пішла на танці...»

Вікно Чорнопудренка відрізняється від інших синім світлом — он воно, четверте зліва. Валерію важко відвести од нього очі: те сине світло — магніт. Стоїш віддалік, воно притягає ледь-ледь, навіть не притягає, а тільки доторкується до тебе ніжно, про щось нагадує... А зблизька, коли ти вже бачиш не тільки вікно, а й двері знайомого будинку, коли між вами лише вузька стрічка асфальту, о, тоді магнітні хвилі починають діяти! Вони обгортають тебе, голублять, збуджують, як музика чужих радіохвиль, записана магнітофоном Чорнопудренка. Спробуй перебороти спокусу...

Валерій рішуче переходить вулицю. Перекладає для чогось гроші у праву кишеню, залишаючи у лівій тільки двадцять п'ять карбованців.

Мармурові сходи, холодні поручні. Тиша. Навіть на третьому тиша. Не чути дзвінка, хоч він уже натискає кнопку. М'яко відчиняються двері.

— А, прошу, прошу... Калоші сюди... Кашне сховайте в рукав... — Чорнопудренко догоджає Валерію, як швейцар, бере четвертну.

Пальто Валерія потрапляє на вішалку поруч з ховрашковою шубкою.

Зустріч у тролейбусі нагадала Валерію: відтоді, як він побував у гуртожитку на околиці, минуло п'ять днів. Петро, пізнавши Валерію, розповів про діла на будові, сказав, що ні морози, ні сніг їх не лякають. Муляри, хвалився, гріють воду і кладуть цеглу на гарячому розчині. Росте будинок! Потім поцікавився, чи придбав Валерій усе необхідне для гуртка боксерів.

— Дещо купив, — знітившись, відповів Валерій.

Петро спохмурнів.

— Гляди ж, не підведи. Хлопці аж горять, не діждуться суботи.

«Хто з нас більше «горить» — невідомо...» — подумав Валерій, прощаючись.

А він таки справді «горів».

Завтра субота. Завтра треба нести в гуртожиток придбане. А усього куплено інвентаря на три з половиною сотні. Що він скаже їм про решту? Розповість про вечір у Чорнопудренка, де за вино і за побиті пляшки довелося викинути більше сотні?

Дома у нього лежали дві пари нових рукавиць, «груша», кілька книжечок про бокс. Оце й усе. Добре, що хоч мати не знає цін, а то вона почала б допитуватися, чи не загубив, бува, Валерій чужих грошей, чи має чим розрахуватися. Сто п'ятдесят... Невелика, здається, сума, а де взяти?

Просити у матері — не смів. Позичити у товаришів... А є у нього товариші? У Пили-

па десятку не вициганиш. У Люди? Ні, тільки не в неї.

Пригадувалося. Микола Молибога відраховує йому гроші, а хлопці дивляться і ніби не схвалюють цього, не довіряють Валерію. Так і вийшло... Ех, добре було б прийти завтра і покласти перед Молибогою на стіл — оце інвентар, а це решта грошей! Найбільше, мабуть, він ошелешив би Петра: той і раніше з підозрою поглядав на Валерія і сьогодні, бач, не випадково заговорив про інвентар. Та й не один Петро, можливо, чекає нагоди посміятися над довірливим Молибогою...

А завтра субота. Піде він, Валерій, чи не піде, однаково. Піде — почують, що не приніс грошей, і скажуть йому в обличчя: «Шахрай ти, Валерію, а не боксер». Не піде — подумують, що всі до копійки пустив на вітер...

Чорнопудренкові уклонитися?

Вперше застав Чорнопудренка одного. І ледве пізнав. Перед ним стояла людина з хворобливо-сірим, втомленим обличчям, у засмальцьованому квітчастому халаті. З-під халата визирала брудна, як ганчірка в поганій господині, сорочка. Стоптані капці, очевидно, належали колись жінці, бо й досі на одному з них стирчав оксамитовий бантик. Але найбільше вразили Валерія брови Чорнопудренка: ліва була зовсім сива, а права чорніла воронячим крилом.

— Вам до кого, пробачте,— шепеляво спитав Чорнопудренко, і Валерій помітив, що рот у нього зовсім беззубий.

«Що за чортівня? — розгубився Валерій.— Ніби не туди потрапив».

Вішалка в кутку, двері, оббиті жовтою цетатою, імітованою під шкіру... Навіть русалка в багетній рамі на стіні, все, як в Чорнопудренка.

— Я друг Пилипа Городинського.

— Ага! Пилипа Городинського!.. Так, так!.. Ну, чого ж вам треба?.. Ще зовсім рано. Приходьте о сьомій.

Валерій не наважувався сказати, що не танці під магнітофон цікавлять його. І піти ні з чим теж не хотів. Вирішив усе-таки спробувати щастя.

— У мене до вас дуже важлива справа,— звернувся до Чорнопудренка.— Розумієте, мені дуже потрібна невелика сума...

— Скільки? — несподівано зацікавившись Валерієм, запитав Чорнопудренко.

— Сто п'ятдесят.

— Під заставу, звичайно?

— Я не думав...

— Думав чи не думав, а без застави діла не буде. Навіть держава, а вона добріша за Чорнопудренка, дає позичку лише під заставу. Що у вас є — годинник, перстень?

— Годинник є... Але мені б не хотілося...

— Пальто? Костюм? Можна окремо піджак або брюки...

«Піджак... Що, як справді залишити піджак? Завтра він одягне спортивний светр, а про піджак дома скаже... Ну віддав, мовляв, у чистку».

Чорнопудренко запросив Валерія в кімнату. Там він старанно оглянув піджак біля вікна, потім одягнув його на тремпель.

— Ну що ж... Я виручу вас, юначе. Сто

п'ятдесят, кажете? Зараз... Але коли, пробачте, ви збираєтесь їх повернути?

— Через п'ять-шість днів...

— Отже, я даю вам сто п'ятдесят карбованців до... двадцятого. В разі, якщо ви не повернете у згаданий строк, піджак стає власністю. Крім того, я даю на таких умовах... За кожен день нараховується один процент на всю суму... За п'ять днів — це зовсім дрібниця... Сім п'ятдесят, здається, за Малиніним і Буреніним... Згода, значить?

— Давайте гроші,— глухо, не дивлячись в очі Чорнопудренку, промовив Валерій.

Чорнопудренко вивів Валерія у коридор, а сам зачинився в кімнаті. Хвилини через три виніс гроші.

— Прошу... Тільки, цур, друзям вашим ні слова. Я не люблю зайвих свідків у таких справах...

...У синьому светрі з білим вінчиком на комірі Валерій виділявся серед своїх учнів. Справжній тренер. На ньому в цей день були спеціальні черевики-боксерки без п'яток, а з руки в руку він перекидав невеликий металевий прилад, який назвав еспандером.

— Це все ваше,— сказав Валерій будівельникам.— І боксерки, і еспандер, і мішок для тренування. Звичайно, кожен у майбутньому повинен буде придбати собі повний боксерський комплект, але для початку і так добре.

Микола Молибога презирнувся з Петром: «Ну, а я не казав?» — і він-таки мав право ра-

діти. Валерій виправдав довір'я — і сам прийшов, і гроші використав, як належало. А ще ж учора Петро, розповідаючи про свою зустріч з Валерієм у тролейбусі, висловлював побоювання, що той нічого не купив. Виходить, помилився Петро. І добре, що помилився.

Навчання тривало майже дві години. Валерій розповідав, на які категорії відповідно до ваги тіла поділяються боксери, пояснював значення слів «раунд», «нокаут», «нокдаун». Викликав по черзі Петра, Молибогу та інших присутніх і показував, як треба стояти, як захищатися від ударів, як самому завдавати удари. Про себе сказав, що виступав у першій напівсередній вазі, і в такій самій, очевидно, виступатиме, наприклад, і Петро, вага якого наближається до сімдесяти кілограмів.

— Отже, нам з тобою колись доведеться зустрітися на рингу! — іронічно зауважив Валерій, оглядаючи нижчого за себе Петра, що стояв серед кімнати у досить смішній позі: тримав руки зігнутими в ліктях і дивився кудись у стелю, так, ніби не битися збирався, а м'яч ловив.

Незграбність Петра тішила хлопців, хоч і самі вони тільки-но перебували у такому ж становищі і виглядали не краще.

Валерій почував себе героєм, а руки в нього аж свербіли. Так хотілося коротким блискавичним ударом звалити противника, продемонструвати своє вміння, свій «стиль».

— Може, спробувати, га? — раптом обізвався Петро, підморгуючи своїм. Зустрівшись з кількома схвальними поглядами, він задер-

кувато штовхнув тренера рукавицею. — Захищайся!

І пішов у атаку.

Петро, очевидно, мав деяке уявлення про боротьбу на рингу, хоч голова його і тепер стирчала якимсь неприродно високо, тоді як Валерій свою нахилив, ніби хотів скористатися нею, коли не допоможуть кулаки. Але у всій постаті Петра відчувалося напруження, готовність. Ноги трохи зігнуті, ліва попереду. Ось він показав білі зуби, блиснув очима і всім тілом рвонувся. Ніби поршень, пішла вперед і його правиця. Валерій, можливо, не сподівався такого, він ледве встиг прикритися. Очі Валерія тим часом пильно стежили за сміливим противником. Півкроку назад, ще півкроку... Серія ударів Петра не досягає мети, але тренер все ж відступає, йому нема коли думати про відповідь.

— Давай, Петре, давай! — чується шепіт.

Потім нові голоси, вони вже сміливіші.

— Лівою його, ліву пускай в хід!

— Глуши!

— Наша бере, Петре! Сміливіше!

Усі схоплюються з місць, і в кімнаті починається такий галас, ніби тут не десяток тихих, слухняних учнів Валерія, а добра сотня бодільників.

Та що це?.. Хтось хряснувся, як кажуть, з усіх чотирьох? Невже... Ні, не може бути, щоб отак одним ударом покляли Петра! І коли? В ту самісіньку мить, коли він, здавалося, остаточно «загнав» свого противника навальною атакою! Очам не хочеться вірити...

А доводиться. Петро лежить, навіть ногами не ворушить.

— Оце так!

У вигуку захоплення переможцем, а не співчуття до переможеного. На те бій! На Валерія дивляться заздрісно, авторитет його зріс незрівнянно. Знає хлопець свою справу, нічого не скажеш!

Першим над Петром нахиляється Микола Молибога. Куйовдить йому волосся, повертає обличчям угору. Петро блимає здивовано очима, кілька секунд дивиться якимось пустим поглядом. Потім важко віддихується.

— Живий! — жартують хлопці.

— Помовч...

Молибога хоче допомогти Петрові звестися на ноги, але той раптом відштовхує його. Ще зусилля — і він уже стоїть. Похитується, правда, а в очах винувата посмішка.

— Молодець, Валерій, — вимовив він помалу. — Так і треба. Навчив...

Хлопці тісним кільцем оточують невдачу.

— Він тобі під здухвину вцілив?

— Сам не знаю... Здається.

— У таких випадках судді до десяти лічать. Не встав — програш.

— Нашого Петра у сон кинуло... Хоч до ста лічи, йому байдуже було.

— Нічого собі сон!

Валерій кладе рукавиці на стіл, мовчки розшнуровує боксерки. З усіх голосів тільки голос Петра викликає в його мозку відповідні імпульси: він примушує себе збагнути, що саме той говорить. «Ага, Петро не гнівається.

Навіть жартує... А цікаво, чи захоче він тепер надіти боксерські рукавиці?»

— Кому доручимо, товариші, охороняти спортивний інвентар? — спокійно, ніби нічого не сталося, запитує Микола Молибога і дивиться на Петра.

— Петрові й доручимо, — озиваються хлопці. — Він у нас перший хрещення пройшов. Нехай буде за старосту.

Молибога того, видно, й хотів.

— Ставлю на голосування. Чули? Є пропозиція обрати Петра старостою гуртка. Так, одноголосно. І ще одно. Я цими днями розмовляв із завкомом. Для гуртка виділено трохи коштів. Між іншим, і для оплати тренера. Маємо змогу збиратися двічі на тиждень. Ти, Валерію, зможеш двічі? За одну академічну годину матимеш дванадцять карбованців. Отже, в місяць набереться щось близько двохсот. Небагато, а все ж згодяться.

Валерій навіть розгубився. Ще ніколи не заробляв він жодної копійки і не сподівався, що саме бокс вважатимуть роботою, за яку слід платити. От здивується Федір Прокопович! А Пилосос? Ха, здорово, дідько його забери!

При згадці про Пилипа Городинського мимоволі виникає в пам'яті квартира Чорнопудренка, дівча, підстрижене по-хлопчачому. В ту ніч, коли він бенкетував на чужі гроші, Люда, як завжди, називала його Першою Рукавичкою, але вона іронічно посміхалася. От якби хтось тільки на хвилину привів її сюди і щоб вона на власні вуха почула: «За одну академічну годину матимеш дванадцять кар-

бованців... Чуєте, за академічну? Таке вам снилося?»

Він усе ще не відповідав на запитання Молибоги, і важко було зрозуміти, які думки стримували його.

Петро нагадав.

— Двісті, це, звичайно, малувато. Я, наприклад, двісті на тиждень заробляю. Але як по годинах розкласти...

І знову говорив Молибога:

— А хто сказав, що Валерій на двісті житиме? Він тепер член нашого колективу, і ми мусимо подбати... Основне, звичайно, це те, що Валерій тренер. А підробити ми йому завжди дамо.— Микола Молибога міг би назвати багато місць на будові, де не зайвими були б руки Валерія, але стримався.

— От що, Валерію, приходь до нас на будівельний майданчик. Познайомишся з місцевкомом. Одразу ж і договір з тобою складуть...

Валерій кивнув головою.

Надів калози, замотав шию шарфом, покрити голову кепочкою. І все ж пальта в руки не брав, шарив очима по спинках стільців, чогось шукав. Ага, він шукав свого піджака. Та ось неприємна згадка тінню лягла на обличчя. І вже у пальті відчував себе так, ніби воно з чужого плеча. «Завтра... неодмінно завтра ж добути ті нещасні сто п'ятдесят плюс один процент, ні, два проценти і забрати у Чорнопудренка піджак. Але де, де їх взяти, в кого позичити?»

Біля самого будинку, під ліхтарем, Валерій раптом побачив ховрашкову шубку, а по-

руч — чорне пальто. Це були вони... Стояли з піднятими комірами і про щось розмовляли.

— Ось ти нарешті! — вигукнув Пилип Городинський, угледівши Валерія.— Ну й хлюст! Дивися, Людо, він ще й тверезого вдає! Так, так, пройдися по одній дошці...

Люда обізвалася докірливо:

— Ех ти, Перша Рукавичко! Без нас...

Валерій зупинився за півкроку від них.

— Добрий вечір! Яким це вітром занесло вас на мою вулицю!

— Чуєш, Людо! Він не догадується... Та ми, йолопе, більше години тебе дожидаємо.

— Що ти сказав?! — тіло Валерія напружилось, як на рингу.

— Тебе, кажу, дожидали більше години.— Пилип не наслідився повторити образливе слово, він досить виразно уявляв собі силу кулаків Валерія.

— Ні, я більше не можу... — стукотіла каблуками Люда.— Ви будете сваритися, а я мерзнутиму! Кажіть йому, Пилипе, в чому справа, не тягни. І гайда кудись грітися...

— Сама винна, — буркнув Пилип.— Тебе ж запрошувала мати Валерія в кімнаті посидіти, не захотіла...

— Ви й дома в мене були?!

— Були, були. І піджак твій матері принесли. Пилипе, пробач, але я сама, мабуть, краще все поясню.

Валерій стояв приголомшений, ніяк не міг збагнути, чому раптом піджак опинився в них. Адже Чорнопудренко вимагав від нього, Валерія, тримати все у таємниці...

— Що ви там матері наговорили? Що вона знає?

— Ага, боїшся? Матері боїшся, а до друзів з кулаками лізеш,— захихикав Пилип Годинський.

Люда насунула йому кепочку на самий ніс.

— Ну що тут смішного? Не бійся, Валерко. Все гаразд. Нічого ми їй не сказали. Вишло досить вдало. Ми на поріг з піджаком, а вона питає, скільки чистка коштує. Пилипові лишалося тільки сказати, що ти заплатив наперед, оце й усе.

— Ні, не все. Ще розповіла нам мати про твоїх нових друзів з будівництва... — Пилип багатозначно замовк.

— Друзів? Нехай і так... Я їх боксу навчаю,— якось нехотя пояснив Валерій,— але це дрібниці... Ви мені скажіть краще про... піджак. Звідки дізналися?

— Ой, невже немає іншого місця для розмови, я вже пальцями не можу поворухнути... — скаржилася Люда.— Як дізналися? Дуже просто. Чорнопудренко нічого не приховує від своєї племінниці. Зрозумів?

— Здорово твій дядечко зустрів Першу Рукавичку.— Пилип роблено співчутливо зітхнув.— Ні, я не схвалюю його вчинку. Тому й заплатив за тебе... Так от, Перша Рукавичко, борг йому повернуто, і кінці у воду... Про все інше поговоримо... в теплі, Людо, в «Абхазію»?

— Куди хочете, аби зігрітися.

Валерій не поворухнувся. Тоді Люда, мов кицька, притулилася до нього.

— Хоч на півгодинки... Я так скучила...

Волосся Люди, що вибивалося з-під берета, пахло знайомими Валерію пахощами, її гарячі пальці гладили руку хлопця.

— Не можу, віриш? — слабо протестував Валерій, відчуваючи, що і йому хочеться побути сьогодні з нею, посидіти поруч і по-доброму, а не так, як в той останній вечір у Чорнопудренка, поговорити. Кінець кінцем, вони були близькими.

— Я зовсім без грошей,— признався нарешті Валерій.

Люда повисла на його руці.

— Так би й казав одразу. Сьогодні Пилип частує.

— Я не звик...

— Цить! Ні слова більше,— Люда затулила йому рота рукою, і Валерій знову відчув ті самі пахощі, що й від її волосся.

Деякий час йшли — Валерій з Людою попереду, а Пилип за ними. Але на Хрещатику Пилип безцеремонно заволодів лівою рукою дівчини. Перехожі давали дорогу трійці, яка, очевидно, дуже кудись поспішала, бо ні на кого і ні на що не звертала уваги.

В ресторані «Абхазія», як у бані. Душно і пахне віниками. Оркестр грає щось меланхолійно-ніжне, під таку мелодію не хочеться ні співати, ні танцювати. Тільки пляшки та бокали подзенькують на столиках, ніби висловлюють свій протест музикантам. Літній офіціант, поважний, мов іноземний дипломат, шанобливо вклоняється Пилипові, як старому знайомому, і веде всіх трьох за ширму.

— Ось меню, прошу. Зараз я підійду.

— Ми й без меню обійдемося. Три салати

м'ясні, три шашлики... Пляшку вірменського коньяку... Дві пляшки мінеральної,— упевнено замовляє Пилип Городинський.

— А цукерок? — кокетливо нагадує Люда.

— Так, цукерок. «Червона шапочка». І цигарок. Та швидше, будь ласка. Наша дама зовсім змерзла.

— Розумію, розумію. Не мине й години, як усе буде на столі,— жартує офіціант.

Валерій мовчки дивиться на Пилипа — якийсь він веселий сьогодні. Звідки така щедрість? А верховодить не він, як звичайно, а Люда. Самий факт, що Пилип віддав гроші Чорнопудренкові, дивує і насторожує. Чогось від Валерія треба Пилипові, не інакше.

Ніби для того, щоб Валерій мав змогу поговорити з Людою, Пилип залишає їх на кілька хвилин.

Колихнулася ширма, зависла на спинці стільця, Люда поправила її, і от вони тільки вдвох віч-на-віч.

— Погрій мені руки, Валерко,— просить Люда і повертається до нього. Повертається і простягає тоненькі ніжні пальці...

Він бере їх, стискує.

— Заради чого це ви турбувалися про мій піджак?

Люда лукаво грає гарними очима.

— Ти не догадуєшся? Дивно. Це я так захотіла... Я, чуєш?.. Бо я...

Вона підхоплюється, робить крок вперед і ось уже стоїть за його стільцем. Мить — і голова Валерія в її прохолодних руках. Очі дивляться в очі, гарячий подих трохи підфарбованих вуст зміщується з його подихом. Ні,

Валерій не може відмовитися від того, що вона пропонує йому, пропонує беззастережно і, може, навіть нерозсудливо, адже тільки ширма відгороджує їх від чужих очей.

— Браво, браво! — угорі над ними чуються оплески. Люда випростовується.

— Хам! — дівчина занесла руку і, мабуть, таки вдарила б Пилипа, якби не те, що він прийшов не сам.

— Браво, Людочко! — повторює Чорнопудренко, нечутно аплодуючи самими пальцями з лакованими нігтями. — Бийте його, а мене пощадіть. Я ніби відчував, що ми тут зайві. Посидь, кажу, біля мого столика. Так ні...

Несподівана поява Пилипа з Чорнопудренком анітрошечки не збентежила Валерія. Те, що Люда цілувала його, було до певної міри викликом, кинутим нею обом «покровителям». Тієї ночі, коли він «дав концерт» і при всій компанії образив Люду, Чорнопудренко і Пилип узяли на себе роль її адвокатів. Що ж, дуже добрий урок дано їм зараз!

— Людо, ти сидітимеш отут, — Валерій підтягує стілець ближче.

— З радістю, — жокетує Люда і не звертає більше уваги на інших присутніх, наче вони знову лишилися вдвох.

Коньяк вірменський добре зігріває, а ще більше зігріває Валерія і Люду те, що вони при кожному русі торкаються одне одного то ліктем, то коліном. Після кількох днів розлуки спогад про колишню близькість п'янить і збуджує. Їм добре... Їх не цікавить словесний герць Чорнопудренка з Пилипом з при-

воду західноєвропейських танців, їх, здається, ніщо взагалі не цікавить, крім того, щоб ця ніч в «Абхазії» тяглася якнайдовше і щоб можна було втопити отак очі в очі і мріяти, мріяти під музику...

Рахунок, поданий офіціантом після другої години ночі, спантеличив Валерія. Звідки набралася така сума? Двісті дав Пилип і ще сто тридцять Чорнопудренко. Валерій сидів, як на гарячому вугіллі. Люда розуміла його становище і тихо заспокоювала: «Нічого, нічого. І в тебе будуть гроші... Захочеш — і будуть...»

Над Хрещатиком порошило, запізнілі перехожі несли на плечах пухнасті хутра снігу. Пилип на розі зупинив таксі.

— Салют! — прохрипів він, сідаючи в машину.— Не ображайте дядечка..

— А ви пішки? — запитав Чорнопудренко Валерія.

Люда потисла юнакові руку.

— Мені, наприклад, хочеться ще потанцювати. У нас такі чудові вальси... І потім оце нове танго... — нагадала вона Чорнопудренкові.

— Що ж, усе до ваших послуг. Чого не зробиш для друзів.

Чорнопудренко підхопив обох під руки, і вони попрямували до високого старого будинку.

Валерій не насмілився сказати, що в нього є мати і що вона чекатиме. Думав про це, але ще більше думав про інше, про ту мить, коли в затишній кімнаті Люда скине пальто, скине свою вовняну кофточку і залишиться в самому платті з короткими рукавами... Тендітна,

гарна, з пахучим волоссям... І він танцюватиме з нею...

Ось уже й двері зачинено — вони дома.

— Не вмикай,— зупиняє Чорнопудренко.— Навіщо вам стільки світла? Є маленька лампочка. Я зараз.

Синій туман розливається по кімнаті. Видно все: столик з магнітофоном, канапу, навіть капці біля неї, ті самі жіночі капці з чорним бантиком.

— Кімната до ваших послуг... Магнітофон вмикати не варто. Ніч, самі розумієте. А танцювати вальс можна й без музики...

— А ви?

— Мені спати пора...

І Чорнопудренко, взявши капці, пішов у кухню.

Скоро ніч приторкнулася чарівною паличкою до вогника на столику і погасила його.

* * *

Не дочекався Микола Молибога юного тренера. Той не прийшов на будівельний майданчик ні на другий, ні на третій день. Може, захворів? Як тільки ця думка з'явилася в голові Молибоги, він одразу ж вирішив навідатися до Левадних. Уявляв собі картину: хлопчина від температури метається у ліжку, а над ним схилилася зажурена мати... Ось і нове горе, і нові павутинки витче воно під очима Галини Дмитрівни. Важко їй самій, важко...

Чомусь з першої хвилини знайомства з Левадною сповнився симпатією до неї, спів-

чував їй не як сторонній. Мало значення, звичайно, що знайомство їхнє відбулося за особливих обставин — Миколу Молибогу привів до Левадних лист фронтовика. Та не тільки це, не тільки бажання бути в міру сил корисним сироті Валерію спрямовувало його думки. Галину Дмитрівну згадував не рідше, ніж сина. Здавалося, він колись давно знав її, зустрічався з нею, і тільки випадково шляхи їхні розійшлися. Така фантазія подобалася Миколі Молибозі, як дітям подобаються казки про чарівні блюдечка, палички, хусточки, хоч вони добре знають: таких речей ніколи ніде не було. Чого гріха таїти — тепер, коли йому твердо пообіцяли квартиру, Молибога все частіше замислювався над тим, як він житиме один. Звичка завжди бути в гурті, в колективі, кожної миті відчувати, як кажуть, лікоть товариша була надто живучою. Чи не тому і тримався він так гуртожитку, що боявся самотини? Поза роботою, поза гуртожитком у Молибоги не існувало досі нічого особистого, нікого, кому б він міг оддавати свої вільні години і, коли хочете, своє душевне тепло. Та, мабуть, такою вже є людина, що без дружби, без любові звікувати не може. Рано чи пізно, а відбувається знайомство з незнаким світом почуттів, і «той» або «та», хто збудить їх, є неодмінним супутником, другом у щасті і в горі на все життя. Хто знає, чи не заради цього і зіткнула доля на широкому життєвому шляху Миколу Молибогу і Галину Дмитрівну?

Тепер трапилася нагода піти до Левадних. Хвороба Валерія — а Молибога був певен,

що хлопець хворіє,— дозволила відкинути всі вагання. На всякий випадок узяв із собою трохи грошей...

Різкуватий запах соди і мила наповнював кухню, під стелею клубочилася пара.

— А Валерія нема,— повідомила Галина Дмитрівна якомсь зажурено, витираючи поспіхом червоні натружені руки.

— Я тільки хотів дізнатися, чи він, бува, не захворів.

— Ні, слава богу. А чому ви так подумали?

— У місті епідемія грипу,— ухильно відповів Молибога.

— Ні, Валерій цілком здоровий... Цілком,— Галина Дмитрівна подивилася на гостя довгим допитливим поглядом, зітхнула.— Сідайте, будь ласка. Бачу, він у чомусь підвів і вас. Валерій такий... Пробачте, не запам'ятала, як вас по батькові.

— Павлович...

— Сідайте, Миколо Павловичу.

Молибога догадувався, що в Галини Дмитрівни знову неприємності, недарма ж вона розгубилася при його появі.

— Учора... І позавчора теж... Дві ночі не ночував дома,— опускаючи очі, ніби соромлячись за сина, промовила Галина Дмитрівна.

Молибога нагадав.

— Позавчора він був у нас. Пішов приблизно годині о десятій.

— Пішов, а куди? Я до ранку чекала. Навіть без піджака подався. Піджак йому з чистки принесли в той вечір, а він так і не зайшов по нього... Біда мені з сином, Миколо

Павловичу. Нічого від нього не доб'єшся, не допитаєшся. «Де був,— каже,— там мене вже нема». Оце і вся відповідь матері. Знову п'є... За які гроші? А мені сни страшні сняться... Ага, забула сказати. Дівчина до нього якась приходила в обід. Не застала Валерія, а зі мною і говорити не захотіла. Папірець тільки залишила. Він прочитав його і кинув... Красива дівчина, в хутряній шубці.

— Де записка?

Галина Дмитрівна нахилилася в кутку, взяла зіжмаканий папірець. Молибога розправив його і прочитав: «Збираємося в А-зії рівно о десятій. Є важлива справа. Л.»

— Збираємося в А-зії, А-зії... — повторював Молибога. — Кілька літер пропущено, які саме? — і раптом він упевнено хитнув головою. — В «Абхазії»... Це ресторан. «Збираємося... рівно о десятій». А що як і нам піти, Галино Дмитрівно? Замоново чаю або пива. Сядемо десь у куточку і тоді на власні очі побачимо, з ким Валерій...

Губи Галини Дмитрівни здригнулися.

— Чує серце... З поганими людьми знається Валерій.

— Одягайтесь, і ми встигнемо раніше за них.

— Боюся я, Миколо Павловичу. Погані передчуття гризуть мене.

— Боятися нема чого. А побачити треба. Можливо, нічого страшного й немає. Збираються ровесники Валерія, друзі по боксу.

— Якби то так!

— Одягайтесь, Галино Дмитрівно, — наповлягав Молибога.

І вона-таки послухала його.

Вивіска над рестораном у підвальчику світилася, вони побачили її ще здалеку. На східцях Галина Дмитрівна тихо промовила:

— Уперше в житті... Ніколи не бувала в ресторанах...

Вибрали столик у лівому кутку за колоною. Звідси добре видно вхід і весь зал, колона вигідно прикриває їх від сторонніх очей. Молибога глянув на годинник.

— Замоємо щось... Ви пиво любите?

— Ні, мені хіба чаю.

— Я бачу, вам холодно, Галино Дмитрівно. В такому разі не погребуйте порадою. П'ятдесят грамів горілки — найкращі ліки. Мені сто, а вам п'ятдесят. Чай ми ще встигнемо...

— Як знаєте...

Молибога пересунув горщик з квітами, і тепер вони сиділи ніби за ширмою... Ліворуч колона, праворуч квіти.

Заграв оркестр. Галина Дмитрівна без всякого інтересу дивилася на танцюючих, і весь час поглядала на вхідні двері. До ресторану входили все нові відвідувачі. Та ось Галина Дмитрівна доторкнулася до руки Молибоги.

— Вона...

Через поріг легко переступила невисока дівчина в зеленому джемпері, за нею поважно ступав елегантно одягнений юнак у вузьких сірих штаних і такого ж кольору піджаку. Не глянувши ні на кого, дівчина упевнено попрямувала через увесь зал і красивим рухом підняла порт'єру, за якою тепер видно було стіл

і м'які крісла. Порт'єра опустилася, і відразу ж у той бік подався вусатий офіціант...

Ще хвилин через п'ять за порт'єрою зник і новий клієнт — літній чоловік у чорному костюмі, з паличкою. І вже після нього прийшов Валерій. Галина Дмитрівна саме наливала собі води, і склянка тихо дзенькнула.

Микола Павлович Молибога, як міг, заспокоював її. Потім покликав офіціанта і попросив перенести їхні пляшки за інший столик, що біля кабінки з ширмою.

Так вони опинилися зовсім близько від Валерія. З цього боку, де вони тепер сиділи, ширма глуха, отже, ті, що в кабінці, повз них не проходять, а голоси добре чути. Ось говорить дівчина, соромить свого кавалера. Валерій час від часу підтакує, сміється. Офіціант приносить за ширму піднос, на якому дві пляшки коньяку, шпроти, салат із свіжих помідорів. Ще один піднос — хліб, вода, пляшка шампанського. Дзвенять бокали.

— За що ж п'ємо? — запитує дівчина.

— За успіх! — відповідає їй хрипкуватий голос, очевидно, людини з паличкою.

— За ваш успіх? — запитує Валерій іронічно.

— Без мого успіху не буде й вашого.

— Ви хочете сказати — без вашої тисячі не буде й нашої сотні! — не вгамовується Валерій.

— Годі вам! Валерію, пий, — наполягає Люда. — Я хочу випити за твій успіх, Валерію. Останні два дні тобі щастило, правда? Щоб отак завжди!

Потім Валерій пішов з дівчиною танцю-

вати. Галина Дмитрівна невесело дивилася на них. Звуки саксофонів, удари в бубон викликали в неї тупий біль.

А за ширмою тим часом продовжувалася розмова.

— Він нам потрібен. Тільки доведеться поморочитися. До серйозної операції залучати рано,— чувся хрипкий голос.

— Головне, Валерій жадібний до грошей. І заздрить вам. Учора він одержав на облігації для вас майже п'ять тисяч, позавчора — три. А в самого залишилося... Поділіть вісімсот на нас трьох. Скільки вийде?.. Трохи більше як дві з половиною сотні.

— Мало? Дві з половиною за два дні мало?!

— А риск? Ви про головне забуваєте, дорогий дядечку.

— Кхе... Який там риск! Облігації не підроблені, виграші законні,— сперечався дядечко.

— Чому ж ви самі не одержуєте? Мовчите? Ну, та гаразд, гаразд. Усе ясно. Робота неважка, звичайно, оплачується пристойно. Однак тиражі відбуваються не часто. Ну, ще день, ще два, і ви всі свої облігації перевірите, всі виграші одержите. А тоді що? Зуби на полицю і чекати?

— З грошима чекати легше, ніж без них.

— З великими — так... А з нашими...

— У мене, юначе, теж були малі, а я зробив з них великі. Я починав з дрібниць... Хто міг повірити, що випадково куплені за безцінь облігації принесуть такий баринш? Ніхто. А я вірив. Із самого початку вірив. Візьму,

бувало, тиражну таблицю в руки, а номери марширують переді мною, як солдати перед генералом. Десь же вони, думаю, є, у когось лежать ці облігації. Може, у мого сусіда, вагоновода трамвая, чи знайомого двірника. І почав полювати за ними... Кхе... Нелегко було. Платив по-різному, і по десятці за сотню, і по п'ятнадцять карбованців. Припече людині, а я тут як тут... Ти про риск заікнув-ся. Ото був риск — чисті гроші за папери віддавати!.. Виходить, не помилився. І ти зі мною, як сир у маслі. Може, неправда? За цю поїздку скільки в кишеню поклав? То ж бо! А я ось знову лист з Кавказу одержав. У них для нас дещо є, і ми...— він стихив голос, перейшов на шепіт.

— Людка повезе? — запитав молодий.

— Сама? Ні в якому разі! Мало що в дорозі може трапитися...

— Міліція?

— Т-с... Не тільки міліції треба боятися. В поїздах хіба такі гастролери роз'їжджають! З-під носа беруть чемодани... Твій боксер супроводжуватиме Люду, в нього кулаки надійні...

Галина Дмитрівна важко дихала, в очах її жеврів якийсь новий вогник, і він розгорявся все ясніше. Ось вона підвелася назустріч Валерію, який повертався з дівчиною на своє місце. Микола Павлович схопив її за руку.

— Не зараз. Дуже вас прошу. Ви тільки зіпсуєте справу. Я теж усе чув...

Обом їм уже було зрозуміло, що Валерій потрапив у кубло темних людців. Його втяг-

нули до махінацій з облігаціями і збираються використати в більш серйозних «справах». Дівчина з білявим волоссям — не останній козир у грі: через неї впливають на Валерія, нею користуються як приманкою. Наївний, нерозумний хлопець.

«Але що ж робити? — думає Галина Дмитрівна. — Сидіти отут і слухати, як змовляються між собою злочинці, як обплітають зловісним павутинням її сина? Миколі Павловичу добре заспокоювати, він чужий... Микола Павлович піде до міліції і вважатиме, що виконав свій обов'язок. А що тоді буде з Валерієм, що станеться з нею? Навіщо жити, якщо вона втратить сина, залишиться одна-однісінька на цілому світі?

І все ж Галина Дмитрівна слухає пораду Миколи Павловича. Щось у його голосі чується таке, від чого у неї з'являється надія. Несподіваний друг не залишить її напризволяще, він допоможе. Не може бути, щоб Валерій остаточно загруз у багні. Микола Павлович знає, як витягти його звідти, як захистити честь сім'ї загиблого фронтовика...

За ширмою триває приглушена розмова. Найчастіше чути хрипкий голос «дядечка», інколи озивається дівчина. Називають число. Валерій повторює: «Вісімнадцяте січня, понеділок» — і враз заперечує: ні, в понеділок він не поїде. Коли завгодно, тільки не в цей нешасливий день.

Після гарячих суперечок приймається пропозиція дівчини: виїдуть дев'ятнадцятого... «Виїдуть» — отже, їх буде двоє.

І ще Молибозі вдається почути: пакуночок вручать в останню хвилину, вже у вагоні.

— Заховайте цей папірець,— говорить дядечко.— Такий номер матиме сочинська «Победа». Сядете без церемоній, і вас привезуть, куди треба...

Микола Павлович уже давно розраховався, і вони з Галиною Дмитрівною терпеливо чекають. Ага, ось почала збиратися і компанія за ширмою; її пропускають, слідом виходять самі. Микола Павлович бере супутницю під руку.

Хрещатик виблискує, промениться тисячами різнобарвних вогнів. Червоними і зеленими вогниками миготять таксі, на розі гуде снігоочищувач, над ним здійсмається білий пил. Ніколи, здається, не бачила Галина Дмитрівна рідного міста о такій пізній годині. Вночі воно загадково красиве, казкове... І давно, дуже давно ні на чю руку не спиралася вона у своїх мандрівках по ньому... Рука в Миколи Павловича сильна, надійна. Добре, що в ці хвилини вона не одна, бо ноги у неї зовсім неслухняні і в голові гуде. Після склянки пива? Ні, після того, свідком чого несподівано довелося бути; після того, що почула...

Проти універмагу Валерієва компанія зупинилася, звідси юнак у модному півпальті пішов вгору вулицею Леніна, трое рушили далі, завернули в провулок. Ще одна зупинка — біля старого високого будинку. Тут, сказавши «На добраніч», першим пірнув у браму літній чоловік; Валерій, як тільки той зник, притяг супутницю до себе. Та дівчина ви-

рвалася, вхопила снігу і з веселим сміхом жбурнула ним у лице Валерія. Поки він обтрушувався, за нею грюкнули двері.

— Людо, стій! Я забув сказати, стій... — Валерій кинувся до брами, але в цю мить хтось покликав його. Валерій обернувся:

— Ти, мамо?! От не сподівався... — він придивлявся, розгублено мнучи хусточку, придивлявся з таким здивованим виглядом, ніби перед ним були не звичайні земні люди, а марсіани.

— Добрий вечір, — спокійно привітався Микола Павлович.— Зустріч, справді, несподівана... Ти додому?

— Додому... А ви? Звідки ви, Миколо Павловичу? У нас були?

— У вас. Тебе не застав, зате Галину Дмитрівну витяг на свіже повітря.

Валерій якось підозріло поглядав на Молибогу і злегка похитувався. Підніс руку з годинником ближче до вітрини, освітленої фосфорично-білими скляними рурками. Усміхнувся іронічно.

— З чим вас і вітаю,— сказав, притуляючи годинник до вуха.

— З чим? — перепитав серйозно Молибога.

— Пізня ніч. Навіть годинник зупинився.

— Пізнуvато,— знову так само серйозно мовив Молибога.— Підліткам давно спати пора. А ти, бач, гуляєш. Я й не знав, що ваш син, Галино Дмитрівно... Ну, добре. Ми про це потім поговоримо. Значить, додому?

Валерієві не сподобався тон, яким з ним розмовляли.

— Про що ми «потім поговоримо»? Про

що, хотів би я знати? — в голосі чулася зухвалість.

— Валерію, посоромся...

— А ти, мамо, помовчи... Не твоє діло. Дай нам поговорити,— він зробив крок і, посковзнувшись, поточився на Молибогу.

— Е, друже, діла наші зовсім кепські! Тримайся за моє плече, а то...

— Іди ти к... — Валерій відштовхнув Молибогу і знову пішов на нього.— Не руш Левадного, чуєш?!

— Він п'яний... — промовила з болем Галина Дмитрівна, оглядаючись навколо.

— Що! Скажи йому, нехай іде геть. А то я...

Микола Павлович своєчасно перехопив руку Валерія.

— А це вже зайве...

— Пусти! — рвонувся хлопець. — Пусти, кажу.

Та Молибога міцно стискав руку Валерія, і той скоро відчув, що перевага в силі на боці супротивника.

— Скажи спасибі матері, не хочеться при ній...

— От і добре, що не хочеться. Дуже добре. Тепер додому?

— Ходімо, Валерію. Прошу тебе... — обізвалася Галина Дмитрівна.

Пробурмотівши щось невиразне, Валерій підняв хутрянний комір свого плащ-пальта і непевною ходою рушив, забираючи весь час вліво, вліво, так, наче плив на човні і гріб одним веслом. Через кілька кроків курс його змінився, тепер перевага віддавалася правій нозі. Мабуть, він-таки здорово сп'янів, а мо-

же, маскувався під п'яного, розуміючи, що з п'яним і розмови короткі.

Там, де треба було звертати на свою вулицю, Валерій зупинився. Обхопив каштан.

Галина Дмитрівна підійшла до сина, попросила лагідно:

— Підемо додому...

— Додому, додому,— повторив він, усе ще обіймаючи дерево.— Самі підемо...

Молибога стояв роздумуючи.

— Одійдемо трохи,— запропонував він.— Я вам щось скажу.— І коли вони опинилися в кількох кроках від Валерія, вів далі: — Не кажіть йому про «Абхазію» нічого. Нехай проспиться. А вранці я прийду. Мені хочеться вірити... вірити, що навіть тепер не пізно відвернути лихо. Ми поговоримо з ним, розкриємо прірву, перед якою він опинився.

Галина Дмитрівна вдячно потисла йому руку.

— Ви добрий, Миколо Павловичу. Я ніколи не забуду...

— Киньте... Ну, на добраніч вам, Галино Дмитрівно.

Молибога поспішив залишити їх, та він не пішов далеко. Притаївшись у тіні будинку, спостерігав. Ось мати зупинилася перед Валерієм. Він одірвався нарешті від дерева, зробив кілька кроків. Потім дві постаті злилися в одну і помалу віддалилися.

«Тепер зрозуміло, чому Валерій не з'явився тоді, як ми умовилися,— роздумував Молибога, дожидаючи трамвая.— Багато принад приготували для нього: дівчина, шикарні ве-

чері в ресторані, гроші... І все це задарма. Послуги його, власне, мізерні, роль поки що другорядна... А що буде далі? Вірніше, що мало бути, якби не сьогоднішній вечір в «Абхазії»?..»

Нічний вагон спускається на Поділ. Дівчина-кондуктор у чорній форменій шинелі розправляє на коліні карбованці, троячки, п'ятірки. Лице у неї стомлене, але й тепер вабить зір. На руках рукавиці з обрізаними пальцями: так можна працювати і руки не дуже мерзнуть.

«Ось і ця красуня,— думає про дівчину Молибога,— чесно заробляє свій шматок хліба, і отой чоловік у забризканій вапном кепці, певно, муляр або штукатур... І мої юні товариші по гуртожитку. Завтра, ледве розвидниться, підуть розігрівати мотори автомашин, екскаваторів, муляри спішитимуть на своє робоче місце і кластимуть цеглину за цеглиною стіни нового будинку, де й самі потім житимуть. А Валерій і його напарник?.. А ще та дівчина у хутрянному пальті? Невже їм на роду написано прислужувати старому пройдисвітові, іти за ним по шляху злочину?»

* * *

Ранній гість Левадних розмовляв, здається, навмисне голосно, і Валерій прокинувся. Він лежав на високій подушці і вичікувально поглядав то на матір, то на Миколу Павловича. Вчорашня нічна зустріч з ними і перепалка не забулися, звичайно, і прихід Молибоги не віщував нічого хорошого. А втім, у Валерія відразу ж виникла інша думка: а де

вони самі були допізна? І за яким таким правом зовсім стороння людина, цей Молибога, втручається в їхнє життя? А мати? От візьме і скаже, що вчора увечері двічі приходив додому, а двері були замкнені. Його залишили, таким чином, на вулиці, без вечері. Хто винен, що так трапилось?

Зовсім уже приготувався почати контратку і тільки не міг вирішити, чи одягтися йому, чи залишитися в ліжку. «Ні, краще встати»,— подумав і потягся за одягом, що висів на бильці стільця. Взявся за штани, і, як на біду, з кишені впала на підлогу пачка грошей.

— Ого, ми забагатіли! — обізвався Микола Молибога, нахилиючись за грішми.— А ти чого ніби злякався?

— Хто злякався? Я?!

Валерій швидко одягався.

Галина Дмитрівна, тримаючись за одвірок, стежила за кожним рухом сина. Але не тільки тривога позначилася на її обличчі: у складці міцно стиснутих губ, у виразі очей Валерій прочитав більше ніж докір. Вона дивилася із суворою рішучістю судді.

Хвилину, другу панувало важке мовчання. Нарешті знову заговорив Молибога.

— Ось що, Валерію. Твоя мати і я... Ми вирішили поговорити з тобою. Можеш не шукати пояснень, брехня тобі не допоможе, а правди ти, очевидно, казати не збираєшся. Але трапилось так, що ми знаємо правду. Вчора ми були в «Абхазії»... Тільки заради тебе, заради твого майбутнього ми пішли на таке...

Валерій пополотнів.

— Ну і що ж вас злякало, не розумію? — промовив він, розгублено зиркаючи на Молибогу.

— Все. І твоя компанія, і діла, затіяні вами... Так, не дивуйся. Ми й про діла ваші знаємо. І навіть те, за який процент ви всі на нього працюєте.

— На кого?

— Прізвище ти сам назвеш. Я маю на увазі дядечка.

Валерій спробував посміхнутися, але очі в нього відразу ж пригасли.

— Даремно ви намовляєте на людину. Чорнопудренко пенсію від держави одержує, має заслуги,— захищався Валерій.

— Подивися мені в очі,— підійшов до нього Молибога.— Ти ж сам не віриш у те, що говориш.

— От і вірю! — хлопець нервово кусав губи.— А вас я не розумію... До чого вся ця комедія? Ну, були ви з моєю мамою в «Абхазії», ну, бачили мене... нас... А далі що? Треба ж, кінець кінцем, відповідати за свої слова!

— Ти правий. За слова треба відповідати. А за вчинки — особливо,— підкреслив Молибога.— Ти, наприклад, ідучи з чужими, можливо, краденими облігаціями за виграшами, замислювався над своїм вчинком?

Такого Валерій не чекав.

— Які облігації? Які виграші?.. Брехня. Мене оббрехали перед вами,— вже не захищався, а просився Валерій.— Мамо, ти ж знаєш, хіба я дозволю собі?!

Він почув, як вона глибоко зітхнула, побачив її руку, ніби прикуту до одвірка. Погляд матері — зосереджений, суворий, незнайомий — не обіцяв йому ніякої підтримки.

І раніше, ніж Валерій отямився від цього нового удару, Микола Молибога почав одягатися.

— Я піду, Галино Дмитрівно,— сказав Молибога,— ми даремно гаємо час. Те, чого не хоче Валерій сказати нам, він скаже міліції. На жаль, без цього не обійдешся... Міцно прив'язали до себе хлопця дядечко та його компанія...

Молибога постояв трохи перед Валерієм; прозорі ніжні вуха, золотистий пушок на шиї, м'яке і густе, мов у дівчини, волосся. Квіту-ча юність!.. Як вилікувати тебе від червоточини, як спрямувати твоє буяння не на горе, а на радість матері?

— А мені?.. Може, і я з вами... в міліцію,— озвалася Галина Дмитрівна, ніби прокинувшись од сну.— Нехай роблять з ним, що хочуть... Сили у мене вже нема.

Молибога трохи подумав.

— І справді. Збирайтеся, підемо разом.

Валерій втратив, здається, дар слова, втратив здатність мислити. Треба негайно робити щось, затримати Миколу Павловича, матір, переконати обох, що ніякого злочину він не зробив. Радий заприсягтися, що віднині рве з Чорнопудренком — не треба йому тих заробітків. Тільки нехай не йдуть у міліцію...

А тим часом мати одягається. Пальто вже на ній, і чорну хустку витягла з шафи. Вона

й не глянула в його бік, не хоче бачити його благальних очей.

Цокає ключ. Настає тиша.

— Мамо! Стривайте... Нікуди не йдіть! — розпачливий голос Валерія б'ється, як птах серед чотирьох стін. Ніхто не відповідає йому. Мить — і Валерій на сходах. — Мамо, Микола Павловичу, — знову гукає він і стрімголов летить униз. Он вони тільки-но вийшли на вулицю. Наздогнати, вернути їх, за всяку ціну вернути... — Мамо!

Галина Дмитрівна обертається на крик: Валерій з перекошеним обличчям, не одягнутий стоїть на тротуарі.

— Повернемося, — тихо говорить Галина Дмитрівна.

— Добре, — згоджується Молибога. — Але знайте, в ньому страх бере верх. Страх відповідальності, а не усвідомлення своїх помилок. Ви мати — і я розумію вас... Та знайдіть у собі хоч раз в житті силу протистояти Валерієві. Нехай відчує не лише вашу любов, а й гнів, непримиренність.

Валерій дуже розгублений, от-от, здається, розплачеться.

— Я все, все розповім... Ви повинні повірити мені... Я буду іншим... Обіцяю... — повторює він.

У кімнаті він не спускає очей з Миколи Павловича.

Мабуть, Галина Дмитрівна розуміє, чому з такою тривогою позирає син на Молибогу, і вона просить роздягтися: у них і так жарко.

Жарко... Та Валерія трясє лихоманка. Він

не може заспокоїтися. Треба розповідати їм усе... а що саме? Що вони знають?

Неначе розуміючи причину замішання. Молибога робить спробу допомогти йому.

— Ти бував, звичайно, у дядечка і в його племінниці? Розкажи, як ти туди потрапив, хто вони?

Валерій запопадливо киває Молибозі: добре. І починає вголос згадувати. Як він, справді, туди потрапив? Вечеря у ресторані «Кукушка», за столиком літня людина і зовсім юна білявенька красуня... «Хочеш, познайомлю,— запропонував Пилип — напарник Валерія.— Це мої друзі...» Потім вечори в тісному колі, танці під магнітофон у їхній квартирі... Дружба з Людою... Так до того моменту, коли Люда викупила його піджак.

Уважно слухає Молибога. І хоч розповідь Валерія звучить правдиво, проте все в душі Миколи Павловича протестує... Невже таке може бути? Невже в їхньому Києві ще є чорнопудренки?

Сидить і дивиться в одну точку Галина Дмитрівна. Ні, не до голосу рідного сина прислухається мати, це їй сон такий сниться, поганий сон.

* * *

— Доброго здоров'я, Миколо Павловичу,— тепло вітається з Молибогою майор міліції. Сьогодні його обличчя вже не таке стомлене, як минулого разу, і не таке сердите, як тоді здалося.— Ви самі прийшли?

— Сьогодні сам, товаришу Костюк.

— А ваш молодий друг?

— На роботі. Та коли б навіть і вільний був, він би знайшов якусь причину і по дорозі «відстав».

— Не любляє нас? — сірі проникливі очі всміхалися до Молибоги.

— Нібито. А повинен дякувати.

— Правильно... Але дякувати вам насамперед. Ну, а ми ще заробляємо свою подяку.— Костюк підсунув Молибозі стілець, а сам пішов до сейфа.— Так, заробляємо,— майор розкрив перед Молибогою папку і з вкладеного у ній конверта витяг невелику фотографію.— Пізнаєте?

Молибога заперечно похитав головою.

— Уперше бачу.

— Подивіться уважніше. Щоправда, знімок зроблено років десять тому, а ви цю людину бачили зовсім недавно.

Уточнення було не зайвим: Молибога почав перебирати у пам'яті людей, з якими стикався на будівництві, в гуртожитку. Дивився на гострий ніс, на високе чоло, відмежоване від обличчя кошлатими бровами. Де, за яких обставин могла зустрітися Молибозі ця людина?

— Годі, не сушіть голови. Скажіть краще — на Чорнопудренка не схожий?

— Чорнопудренко?! — Молибога аж схопився з місця.— Невже? Питаєте, чи схожий. Я б сказав, як свиня на коня...

— Ха-ха-ха, — дзвінко розсміявся майор Костюк.— Влучно! І все ж це він. По-вашому, Чорнопудренко. А ось у справі, заведеної у свій час на нього, є й інші прізвища — Чер-

няк, Сорокопуд, Кіт, Коробко і ще кілька. Одне навіть напівіноземне, грецьке — Кітніаді, яке утворилося просто: у паспорті до прізвища «Кіт» дописали «ніаді». Так-то, друже, Миколо Павловичу. Ваш горобчик Валерій потрапив був у пазури досвідченого kota! Не вирватися б йому самому... Вже ваша розповідь і деякі відповіді Валерія насторожили мене. Я відчув, що Чорнопудренко — наш старий «клієнт». Вечірки, танці під магнітофон — це ж хитре маскування. На вечірках він тільки ближче знайомився з морально нестійкими людьми і відбирав серед них придатних у помічники. Ось так... Тепер ми зробили деякі кроки і знаємо, з ким маємо справу.— Костюк перегорнув якісь папери у папці і відклав її.— Знаєте, скільки разів цей Чорнопудренко судився? Його засуджували на різні строки, та все йому якось щастило. То в зв'язку з хворобою його випустять, то рік йому зарахують за три, а решту подарують, бо, мовляв, він уже немолодий, то ще якось викрутиться.

— Невже й цього разу Чорнопудренкові вдасться так швидко викрутитися?

— Не думаю. Але ж треба довести ще його провину. І про облігації, і про годинники — це ж тільки розмови. А потрібні докази. Без незаперечних доказів Чорнопудренко тільки посміється над нами.

— Докази? Ми чули дещо в ресторані...— нагадав Молибога.— І готові даги потрібні свідчення.

— І це теж будуть тільки розмови. А Чорнопудренко скаже, що він жартував під п'яну

руку — от і все. Речові докази потрібні, без них ми, як без рук.

— Справа ваша, виходить, теж нелгка. Знаєш, хто перед тобою, наскрізь злочинця бачиш, а не руш...

— Буває й так...— признався Костюк.— Ось чому я й запитав вас напочатку — самі прийшли чи з Валерієм? Хотілося б мені поговорити з ним... Ще раз поговорити. Валерій, якби захотів, міг би нам серйозно допомогти. Дати конкретні докази...

Молибога догадався, про що йде мова, і заперечливо похитав головою.

— Ні, цього він не зробить. І, я думаю, це не пішло б йому на користь.

— Ми затримали б його з годинниками — от і все. Самі розумієте, що до Валерія ми ніяких претензій не мали б...

— Ні. Якщо ви радитеся зі мною — я проти. Я зустрічаюся з ним кожного дня, він працює у моїй бригаді учнем на екскаваторі... Так от... Не слід зайвий раз нагадувати йому про минуле, давати змогу зустрічатися з колишніми «колегами». До нового оточення, до нових своїх обов'язків він тільки при зви чається...

— Валерія знову потягне на легкий хліб?

— Не про те мова, товаришу майор. «Легкого хліба», який веде на лаву підсудних, Валерій боїться. Але боїться він і помсти колишніх друзків, а декому з них співчуває.

— Людї? «Племінниці» Чорнопудренка?

— Ви вгадали.

— Доведеться показати вам один доку-

мент,— майор Костюк змушений був ще раз відкривати свій сейф.— Ось копія... шлюбного свідоцтва. Рік тому шістдесятилітній «герой» привіз до нашого міста молоду особу, дівоче прізвище якої за документами Блохіна. Чи заради прописки, чи з інших причин сімнадцятирічна Люда Блохіна взяла шлюб з Чорнопудренком і відтоді живе в його квартирі.

Молибога похитав головою.

— Аж не віриться! Та білява дівчинка — дружина Чорнопудренка? Для Валерія це буде страшним відкриттям.

Костюк показав документ, виданий загсом.

— Факти, як кажуть, річ уперта. Ви скажете про це Валерію?

— Знати він повинен. Яке болото! Я приведу до вас, товаришу майор, Валерія, і нехай він, якщо можна, побачить документ...

Під час короткої паузи, яка настала в розмові, майор перечитував шлюбне свідоцтво, ніби вивчав його. Молибога дивився кудись повз майора, зосереджено думаючи над тим, як сприйме Валерій ще одну новину про свого «благодійника» Чорнопудренка-Черняка-Сорокапуда-Кітніаді і т. д., і т. д. Про законного чоловіка Люди...

* * *

Люда двічі заходила до Левадних, але їй не щастило. Валерій ховався від неї, або, можливо, його ховали...

— Доведеться їхати мені з Пилипом,—

казала Люда Чорнопудренкові, повернувшись ні з чим від Левадних.

— Пилип — слизняк. Не можу я довірити йому такі цінності,— огризнувся Чорнопудренко, вилизуючи самобрійкою підборіддя.

— Так годинники ж повезу я, а не Пилип...

— Невже? А я й не знав. От здорово!

— Ви не з тієї, мабуть, встали сьогодні,— образилася Люда.— Пилип — слизняк... Наді мною потішаєтеся. Все не по-вашому.— Вона енергійно стягла тоненьку панчошу і почала терти босу ногу.

Мабуть, Чорнопудренко побачив Люду у дзеркалі, бо він раптом перестав голитися.

— Замерзла, бідненька... Нікому й пожаліти тебе...

Скрипнув паркет — Чорнопудренко з рушником на плечі, з милом на щоках наближався до неї. Сів поруч на канапу.

— Ідять...

— Чого ти, дурненька. Ну, не ховай, не ховай. Все одно моя ця ніжка і вся ти... Так же? — гладив повне коліно, ротом шукав її губи...

— Облиште... І не ваша я, зовсім не ваша. Ви самі навчили підкорятися іншому...

— А ти ніби не рада, шельма,— продовжував Чорнопудренко.— Он як помчала до нього, тільки нагадав. А я, бачиш, не маю гніву, не ревную. Оцю канапу віддавав вам, хіба забула?

— Мовчіть...

— Кхе, чого соромитися, коли правда. Знаю, що тобі не я потрібен, а моя квартира,

гроші. Все це ти одержала, хоч і недаром, кхе... А я одержав тебе...— і знову пригорнув її, пестив плечі...

Люда ніби ненароком сковзнула рукою, мокрою від мильної піни, по очах Чорнопудренка.

— Обережніше! — схопився він як ужалений. Поспішив на кухню умиватися.

Люда швидко одягла піжаму, почала зачісуватися. Золоте волосся було підрізане і вся її голова нагадувала акуратний сніп пшениці, митий-перемитий дощами.

Чорнопудренко знову взявся за бритву. Маніжився перед дзеркалом, наче мавпа. То надимав щоки і розрівнював зморшки, то висмикував з носа білі волосинки, то широко роззявляв рота і робився схожим на удава... Поряд з ним Люда здавалася ясноликим ангелом. І це раптом засмутило Чорнопудренка. Довго сидів він нерухомо, з обвислими губами, по-старечому безпомічний і притихлий.

Навіть умиватися не захотів, намоченим в одеколоні кінцем рушника витер залишки мила.

— Прибери! — кинув сердито. Голос його зірвався на хрипіння.—Та чаю нагрій, подай...

Люда вийшла в кухню, а Чорнопудренко тим часом швиденькс відсунув шухляду трюмо і в самому куточку взяв коробку з намальованим на кришці шведським лезом «Матадор». В одному з пакетиків було не лезо, а білий кристалічний порошок. Чорнопудренко насипав його на язик і облизнувся.

Коли через кілька хвилин Люда принесла

чай, очі Чорнопудренка вже світилися весело й молодо, сам він став рухливішим, як після чарки. Зібганий папірець Чорнопудренко поклав на блюдечко, і Люда його помітила.

— Знову морфій,— Людині губи гидливо скривилися.

— Одну крихітку, — признався Чорнопудренко.

Теплою хвилиєю огортало всю його істоту, склянка, в якій він розмішував чай, дзвеніла м'яко, малиново, а інші звуки віддалялись і скоро зовсім завмерли.

— Я спочиватиму... Постели на канапі,— попросив Чорнопудренко і, коли вона постелила, ліг.

...Люда очікувально дивиться на Чорнопудренка, який задоволено бурмоче щось уві сні. Потім вмикає лампу на столику. Синій туман заливає кімнату, і речі втрачають свої обриси. Виразним залишається тільки вікно.

Ще й дев'яти нема. Отже, поки він прокинеться, мине не менше трьох-чотирьох годин. Як скористатися ними? Знову вистукувати сантиметр за сантиметром стіни, підлогу, розшукуючи потайні місця, де переховуються цінності старого? Чи спробувати знайти все-таки Валерія? Знайти і поділитися з ним своїм планом. Двадцять золотих годинників... Більше двадцяти тисяч карбованців! Чорнопудренко не збідніє, а для них з Валерієм це скарб. Скільки великих міст на землі, крім Києва... Можна продати годинники, можна, нарешті, відвезти «клієнтам» Чорнопудренка і втекти з чистоганом, одержаним за них...

Валерій боязкий, правда, але вона його

переконає. Ніякого ж ризику. Не наслідуйтеся Чорнопудренко поскаржитися, заявити... І сам помститися не зможе, безсилий уже. От хіба Пилип Городинський...

Але цього Люда теж не боїться. Пилосос — позер і нікчема. М'язи у нього, як ватяні. Присмоктався до Чорнопудренка кліщем, й найбільше, на що він здатний, — це бути зазивалом, наставником любителів танців під магнітофон...

Отже, ніхто їх не шукатиме. Живи на свій смак, на своє задоволення. Люда познайомилася з Чорнопудренком у Сочі. А є ще десятки таких райських місць; з Валерієм і грішми всюди буде весело.

Про те, що вони робитимуть, коли грошей не стане, Люда не дуже замислюється. Якось та влаштуються.

Добре було б, звичайно, прихопити з собою хоч частину цінностей Чорнопудренка. Але де вони, де зберігаються гроші, обручки і золоті монети, про які він колись проговорився?

Люда тінню крадеться до канапи, сторожко прислухається до сплячого. Так, сон міцно скував його, боятися нема чого.

Вона виходить у кухню і повертається звідти, тримаючи в руці ніж. Сьогодні шукатиме в коридорі. Вистукуватиме сантиметр за сантиметром, як лікар вистукує хворого. Десь же повинен бути тайник або навіть кілька тайників... Меблі, речі — все оглянуто, все перемацано. У кухні місця живого не лишилося. З того дня, як оселилася тут, звикла тримати напохваті ніж, сікач, молоток. Вірила —

натрапить колись... Або стіну проб'є в потрібному місці, або підніме дошку на підлозі, і перед нею заіскряться, заграють дорогоцінності...

Починає зліва, іде від дверей вздовж стіни. Всюди каміння, ніде не чути порожнини. В одному місці незрозумілий напис, зроблений олівцем, але й тут під штукатуркою суцільна цегла...

Кроки на сходах привертають увагу, Люда завмирає. Хтось зупинився під їхніми дверима. Дзвінок... Вона відчиняє, не питаючи...

— Пилип? Тихше Т-с-с... — попереджує Люда.

— Бачилася з Першою Рукавичкою? — нахабно дивиться їй у вічі Пилип

— Ні... і сьогодні не застала...

Пилип ехидно посміхається.

— А я бачив,— він тупцюється на місці, скидаючи калоші.— Бачив, правда, віддалік. Простежив ранком за ним і потрапив аж на Куренівку. Ти б і не впізнала нашого героя. Бушлат на ньому засмальцьований, штани з чортової шкіри. І, уявляєш собі, чоботища на півпуда кожний... Прийшов, відразу під машину з ключем поліз, машина — ніби підйомний кран... Там я остаточно переконався, що сусіди їхні правду казали. Силою примусила мамаша, от він і записався в робочий клас...

— Трохи тихше, будь ласка, розповідай.

— А в тебе що, дитина спить? — грубо і навмисне голосно запитав Пилип.— Ні, не дитина? Тоді не біда, як і прокинеться твій... Йому теж слід послухати... Я так думаю, що на Валерія надії нема, не пустять його.

— Ти про Сочі?

— Ні, про Марс! Двадцятого вас чекатимуть, адже туди надіслано телеграму...

— А я й не знала...

— Зате я знаю. Ми разом посилали... Ще позавчора. І все потрібне разом купували. Тобі хіба не показували? Чудові штучки. Самі жіночі — по тисячі сто.

— Всі двадцять — жіночі?

— Не двадцять, а дві дюжини. В багатьох магазинах довелося побувати...

— Як же ми... без Валерія? Може, все ж піти до нього?

Пилип узяв дівчину за підборіддя, і знов у його очах спалахнула іронія.

— Спробуй! У тебе є, звичайно, шанси... Любов...

— Не смій! — відштовхнула його Люда.— Про діло говоримо.

— Може, ти все-таки дозволиш зайти в кімнату? — примирливо спитав Пилип.— Самі ми однаково нічого не вирішимо.

— А його будити рано. Хвилин двадцять, як ліг. Перші сні бачить.

— Дідько з ним, нехай додивляється. Я почекаю. Сьогодні сімнадцяте, розумієш, завтра треба брати квитки, якщо їхати. Крам закуплено, тримати його довго небезпечно... Та й, одверто кажучи, я знову без грошей. Все-таки четверта частина баришу моя... А як Валерій відпадає, то бариш ділити на трьох.

Люда запитала:

— А що ж ти хочеш запропонувати?

— Повеземо без нього.

— Не боїшся?

— Одверто? Трохи страшнуватю. Сама подумай. Туди двадцять чотири золотих годиники, звідти купу грошей. Але нічого не поробиш.

— А нам довірять?

— Із скрипом.

— Я згодна. Але якщо хочеш заробити, ні слова про те, що Валерій ховається, пішов працювати... Наш... злякається і, чого доброго, відкладе поїздку або зовсім відмовиться від своїх планів. Він занадто обережний. Скажемо краще, що Валерій захворів. Спершу ти принесеш цю новину, а потім я «відвідаю» його у лікарні і підтверджу,—Люда мружила сизуваті очі, як це робила тоді, коли відчувала важливість моменту.

* * *

Валерій все більше переконувався — за ним стежать... Про дівчину в ховрашковій шубці йому повідомляла не тільки мати. Двірник божився, запевняючи Валерія, що «та білявенька» щодня прогулюється біля їхнього будинку; сусідка з першого поверху багатозначно дивилася на Валерія і розповідала, як несподівано зупинила її на розі «красива незнайомка» і ні з сього ні з того почала розпитувати про Валерія Левадного, де він працює, коли буває дома... А вчора Валерій і на будівельному майданчику цілий день нервував: хтось із шоферів під час обідньої перерви приніс вістку, ніби їхньою будовою зацікавилися іноземні туристи. Одного з них шофер, мовляв, бачив на власні очі, коли той крадькома роз-

глядав екскаватор, на якому працювали Микола Павлович Молибога і він, Валерій Левадний... Шофер описав, у чому іноземець був одягнений, і Валерій відразу зрозумів, про кого мова. Поява Пилипа Городинського і те, що він не дав Валерієві знати про себе, а тільки віддалік, як шпигун, стежив за ним,— усе це серйозно турбувало. Чи не запідозрили вони Валерія у зраді?

Зрада... От неприємне слово. Воно не виходило з голови Валерія відтоді, як Молибога і мати примусили його підтвердити в міліції почуте ними в «Абхазії». Нічого нового від нього не добилися, та, власне, він більше нічого й не знав. А все ж підтвердив. Може, за цей час у Чорнопудренка вже побував той майор, допитував його і племінницю...

Так, стежать за Валерієм неспроста. Пилип Городинський давно попереджав: у разі якоїсь неприємності не називати жодного імені, жодної адреси. Пам'ятати закон ЗВУМ, тобто «за всяких умов мовчати». Кожен відповідає сам за себе, а інші повинні залишатися невідомими. Валерій не зумів цього дотриматися і тепер тремтів... Невже вони насміляться мстити йому?

Робота в бригаді Миколи Молибоги не давала Валерію особливого задоволення, але дома він почував себе ще гірше. Вранці поспішав, щоб його, бува, не «застукав» Пилип Городинський, а повертаючись увечері, теж неспокійно оглядався навколо в передчутті небажаної зустрічі. Руки його пропахли бензином, почорніли, обличчя на морозі засмагло. Батькова ватянка і шапка зовсім, здається,

змінили Валерія, він сам себе не впізнавав у дзеркалі. Однак Городинський зумів-таки вислідити його і хтозна, які мав наміри. Значно міцніший фізично за Пилипа, Валерій боявся підступності останнього, боявся спільників Пилипа, про яких чув не раз, але яких ніколи не бачив. Траплялося так, що Пилип зникав на кілька днів, а потім смітив грішми і вихвалявся своєю дружбою з «одчаюгами». Де вони і хто вони — лишалося таємницею. Навіть Люда в присутності Валерія докоряла Пилипа в нещирості, а він тільки загадково посміхався й обіцяв «колись» прихопити і їх обох «на полювання за грішми».

Серед тих, хто бував у Чорнопудренка, Валерій ніби не помічав особливих «одчаюг», отже, виходило, що є ще якесь середовище, близьке Пилипові Городинському.

Цього «середовища» Валерій боявся. Поява Пилипа на будівництві примусила Валерія поділитися своїми тривогами з Молибогою, коли б це було за інших обставин, може, Валерій цього й не зробив би.

— Добре, що ти мені розповів,— співчутливо похвалив юнака Микола Павлович. Боятися нема чого, ми не дамо тебе скривдити...— і раптом запропонував: — Хочеш переселитися на деякий час у гуртожиток? У нас і ліжко вільне є, один товариш до санаторію виїхав... Тоді разом ходитимемо і на роботу, і з роботи.

Валерій не сподівався почути таке; його не заспокоювали, а навпаки, попереджали: небезпека існує. «Може, і справді згодиться?»

— А мати? Що вона подумає? — промовив

нерішуче, в той час як очі свідчили, що ідея Молибоги його влаштовує.

— З матір'ю розмовлятиму я... Ми, звичайно, не скажемо їй причину. Навіщо зайвий раз хвилювати. Так зручніше, мовляв, учитися і працювати. А у вихідний — додому, та не сам, а з нашими хлопцями...

— Хіба на кілька днів?

— От і добре. Тим часом міліція розбереться, що вони за люди... До речі, майора Костюка не забув? Він привіт тобі передавав і просив заходити. Каже, багато цікавого дізнався про Чорнопудренка... Може, сьогодні після роботи навідаємося, га?

На цей раз Валерій енергійно запротестував.

— Нічого мені там робити... Не піду.

— Як знаєш... Костюк — наш друг, він добра тобі хоче. Я навіть оце подумав, що слід було б і його попередити... Майорові легше дізнатися, ніж нам, навіщо тебе розшукують.

Після тривалої розмови Валерій згодився, щоб Молибога сам подзвонив Костюку.

До машин, на риштування прийшли робітники другої зміни. Стріла крана ще повільно рухалася над будовою, переносячи великі цегляні блоки на сіру стрічку цоколя: вершина стріли прикрасилася сигнальними вогниками, і сніжинки, що пролітали поблизу, теж забарвлювалися на мить у червоний колір.

— Дивися, дивися, — показував Молибога на сніжинки, зачарований незвичайним видовищем. — От якби сніг випадав не тільки білий, а щоб він мав усі кольори райдуги. Уявляєш, надворі зима, а навколо нас перели-

вається червоне, зелене, синє! Ти, Валерію, любиш квіти? У селі, де я народився, їх море! Особливо маків. І тут влітку ми квітники заведемо. Я ж у цьому будинку житиму...

Валерій слухав Миколу Павловича не уважно, але той не помічав цього і все дивився, дивився на червоний вогник у небі, зітканому з мільярдів білих сніжинок.

Домовилися зустрітися години через дві у Валерія.

Але раніше, значно раніше відбулася інша зустріч, яка перешкодила Валерію своєчасно прийти додому. Тільки-но він зійшов на Контрактовій площі і хотів іти до свого трамвая, де не взялася Люда. Хотів уникнути розмови з нею, одвернувся, але Люда побачила його і заступила шлях.

— Здрастуй, Перша Рукавичко! Чи, може, тепер уже остання, а не перша? Додому?

— Куди ж іще?

— Нам по дорозі,— придивляючись до Валерія, сказала Люда.— О, ти справжній робочий клас! — з іронічною посмішкою розглядала його одяг, загрубілі руки.— І багато заробляєш?

— Я вчуся... Платять, як учневі.

— О, мені все ясно. Заради цього варто, звичайно, зраджувати друзів!

— Я нікого не зраджував,— зблід Валерій, побачивши двох хлопців, які, як йому здалося, красномовно презирнулися з Людою.

— А як же це по-твоєму називається? Завтра їхати, ми з ніг збилися, шукаючи тебе...

— Знаєте, що не поїду...

— Звідки ми знаємо? Зламав слово, то хоч попередив би своєчасно...

— Я попередив...

— Кого?

— Написав листа Чорнопудренкові,— Валерій відповідав Людї, а сам злякано стежив за тими двома.— Не можу поїхати. Мати в чомусь підозрює мене.

— У чому? Ні, не одвертай очей. Ми в трамвай не сядемо, а підемо пішки, і ти мушиш усе, все розповісти по дорозі. Кого це ти побачив там, за ким стежиш?

У цю хвилину двоє підозрілих юнаків зайшли до універмагу. «Відчули на собі мій погляд,— догадувався Валерій,— і роблять вигляд, ніби вони люди сторонні, і не звертають на мене ніякої уваги».

Ось уже Валерій і його супутниця проминули універмаг,— ніхто за ними не стежив, ті двоє не з'являлися. «А може, я помилився?»— подумав Валерій і трохи посміливішав.

— Що саме ти писав Чорнопудренкові? Про материні підозри?

— Та ні, про те, що їхати на Кавказ не зможу.

— І кинув листа у скриньку?

— Звичайно. Хіба він тобі не казав?— здивувався Валерій.

Люда мовчала, вона не вірила Валерію. Ні про який лист не було мови. Чорнопудренко, почувши від неї, що Валерій у лікарні, і оком не моргнув. А може, він хитрував? Може, старий перевіряє її і Пилипа?

Поки що слово «міліція» не було Людою вимовлене, і Валерій не міг зрозуміти, чи

справді вона нічого не знає, чи тільки робить вигляд.

Біля Поштової площі Люда звернула на набережну.

— Нам треба поговорити, Валерію. У мене є дуже важлива справа... Від того, як ти поставишся до неї, залежатиме все...

Валерій знову озирнувся. Від однієї думки, що вона навмисне заманює його до річки, мороз пішов йому поза шкірою.

Засніжена набережна в цю вечірню годину, як завжди зимою, обезлюдніла. Ні рибалок, ні дітлахів з санчатами. Зрідка в бік моста Патона проїжджали автомобілі.

— Я далі не піду — зупинився Валерій біля сходів річкового вокзалу.— Чого тобі треба, кажи.

— Що за тон! — підвищила голос дівчина.— Я зовсім не пізнаю тебе, Валерко... Ну, не захотів їхати — і не треба. Але тікати від мене?.. Зникати? І тепер ще грубіяниш?..

«Невже вона прикидається?»

— Хто тебе послав? Чорнопудренко?

— Ніхто! Я сама... Сама хочу востаннє поговорити з тобою. До біса всіх на світі чорнопудренків. Йому вмирати, а нам... мені жити хочеться, жити...

«Була, значить, в міліції... Починає каятися», — вирішив Валерій.

Та він помилився. З дальшої розмови виявилось зовсім інше. Вона пропонувала йому тікати. Двадцять чотири золотих годинники — це капітал. З такими грішми вони влаштуються де завгодно.

Люда збуджено оповідала про Сочі, Гагри,

про Ялту і Євпаторію, де вона бувала не один раз, де можна жити безтурботним птахом, аби гроші. А гроші у них будуть, ще й скільки! Сказала, що любить його, йому вірна... Якби не любила, то не ділилася б тим, що само ішло їй до рук...

Зрозумівши, що Люда справді нічого не знає про його розмови з майором, Валерій трохи заспокоївся. До свідомості дійшло нарешті, чого від нього вимагають. Людині слова про любов, вірність викликали у Валерія таке відчуття, ніби оце зараз він доторкнувся до чогось гидкого. Він з безжалісною іронією засміявся.

Дівчина замовкла. Потім подивилася на нього, як на божевільного.

— Ти що, хворий?!

Валерій грубо відповів:

— Здоровий, не бійся! Настільки здоровий, що міг би твого законного чоловіка в баранячий ріг зігнути. Ех ти, «племінниця» туфтова. Чоловіка «дядечком» величала...

Дівчина зацікавилася. Їй важко було зрозуміти, як це трапилось, коли і від кого встиг він почути про її шлюб з Чорнопудренком.

Постояла ще з хвилину, приголомшена, без'язика. Потім щось заклекотіло у неї в горлі, і Люда зірвалася з місця, побігла від нього, ні разу не озирнувшись...

* * *

Микола Павлович віддав майорові Костюку аркушик, на якому, ніби на телеграфному бланку, наклеєно рядки тексту. Не треба дов-

го придивлятися, щоб зрозуміти: кожна літера вирізана окремо. Текст цієї оригінальної «телеграми» був такий: «Перша Рукавичко, не забувай закон «ЗВУМ».

— Папірець підкинули Левадним,— пояснив Молибога.

— Валерія залякують. Цього треба було чекати. На жаль, Валерій порвав зв'язки з ними в такий момент, коли треба було діяти навпаки. Тепер і до себе викликав підозру, і їх примусив діяти обережніше... Де він?

— Зараз на роботі. Я вирішив було запросити Валерія до себе в гуртожиток. Але мати знає про цю записку і не хоче відпускати сина. Особливо турбує її ніч...

— Зрозуміло... Ех, матері, матері... Скільки горя, скільки неприємностей приносять інколи рідні діти! — майор Костюк дістав з папки, яка лежала перед ним, мініатюрне фото красивої дівчини в білому.— Ось ваша Люда... три роки тому — легковажне, пустотливе дівча курортного міста, принципова противниця навчання і будь-якої праці. Далі — коханка одного ювеліра, дружина моряка далекого плавання, коханка концертмейстера філармонії. Минув рік — і не стало ні того, ні другого, ні третього, а вона вже з четвертим, з Чорнопудренком. У свій час мати, і вчителі, і комсомол не помітили, на яку хибну стежку стала дівчина, а тепер... «племінниця» опинилася на порозі злочину. Щоправда, ми не дамо переступити їй цього порога... Та, на жаль, найкраща пора Людиного життя—юність проминула у неї, як страшний сон. І найбільше нещастя Люди в тому, що вона, здається, цьо-

го не розуміє. Ось які справи... Через два-три дні ми візьмемо і Чорнопудренка, і ще декого. Ми візьмемо їх, як кажуть на гарячому. А поки що бережіть Валерія.. Як же ви з ним домовилися?

Микола Павлович чомусь зніяковів.

— Вони мене до себе запросили... Поки буде ліквідована небезпека.

— Он як! Ну, це дуже добре, Миколо Павловичу. Я радий за Валерія. Йому просто пощастило. Хто знає, що могло б бути, коли б не ви, не ваш колектив...— майор Костюк ще раз прочитав принесений Молибогою анонімний лист.— Відразу видно досвідченого шахрая. Сам не взявся писати і своїм співникам не дозволив. А того не знає, що нині в наших руках значно вірніші помічники, ніж знавці почерків. Бачите, лист ніби чистий, а є «очі», які побачать на ньому невидимі відбитки пальців того, хто наклеював оці рядки, і не тільки побачать, а й сфотографують, зроблять видимими і для нас. Так, у нас багато помічників! Я обіцяю через два-три дні звільнити вас від потреби охороняти Валерія. Дайте мені ще тільки два-три дні...

* * *

Руки Галини Дмитрівни бігали по розстеленій на столі сорочці, вона розрівнювала рукави, маніжку. Потім почала прасувати. Федір Прокопович Шмарук дивився на ці невеликі, але такі проворні, вмілі руки і тільки похитував головою. Нелегка доля випала Галині Дмитрівні Левадній. Коли б не навідав-

ся до солдатської вдови — все вона пере, прасує і все скаржиться на свого сина-невдачу. Тепер ось ніби вже й влаштувався він, узявся за розум, та мати ще не заспокоїлася. Працював же він і під рукою Федора Прокоповича — тиждень цілий був, як і всі, а далі закрутив носом. Не сказав нікому нічого, пішов кудись ще під час обідньої перерви, і тільки його й бачили. Це ж ті «друзі», певно, про яких вона тепер знає, зманили Валерика. Справді, легкі гроші — річ спокуслива. Грішми вони його і привабили... Чи за четвертну цілий день біля верстата стояти, чи протягом кількох годин сотню «заробити» у такого Чорнопудренка! А риск? Хлопчаки люблять гострі переживання і, на жаль, іноді шукають їх не там, де слід, стають на шлях злочину...

...У коридорі почулися кроки. І враз помітив Федір Прокопович, що Галина Левадна на півслові змовкла, і очікувально подивилась на білу дверну ручку. Але ні, це не до них. Знову пішла гуляти праска, розрівнюючи зморшки якоїсь сіренької одежини.

— Так вони удвох, значить, ходять і на роботу, і з роботи? — запитав Федір Прокопович, допомагаючи Галині Дмитрівні знову вхопитися за нитку розповіді...

— Тимчасово, звичайно. Міліція так порадила. Всіх налякав лист, підкинутий Валерію.

— І добре зробили, дуже добре... Квартира у вас, слава богу, не тісна, місця вистачає. Нехай поживе... Скажу я вам, Галино, у житті — як на довгій ниві. Всяке буває, всякі люди зустрічаються... А цей Молибога беручкий,

видно, і терплячий. До Валерія у нього правильний підхід.

Федір Прокопович пізнає раптом, чия то сіра одежина на столі під праскою. І йому здається, що натружені руки Галини Дмитрівни витають над сорочкою Миколи Павловича з якоюсь особливою легкістю, і вже не тільки зморшки на сорочці зникають, а й на обличчі жінки розгладжуються павутинки тривожного очікування, воно стає вродливішим. Він ще і ще говорить про Молибогу. Це ж зовсім чужа людина, у якої своє життя, свої клопоти. А, бач, знайшов час для Валерія!.. І вона, Галина Левадна, повинна, звичайно, ставитися до Молибоги з вдячністю. Микола Павлович сам звик стежити за своїм одягом, а втім, і йому приємно, мабуть, буде відзначити, що й сорочка по-домашньому буде випрасувана, і, скажімо, гудзик, якого не вистачало, знову на місці... Що там не кажи про переваги холостяцького життя, а без жіночої опіки сутожно. Чоловічим рукам сокира або молоток пасує, а жіночим — голка з наперстком...

Галина Дмитрівна вимкнула з розетки праску і, пробачившись, вийшла на хвилину в кухню. Федір Прокопович знічев'я оглянув кімнату й відразу ж відзначив: меблі займали тепер ніби вигідніші місця, стіл був накритий чистою білою скатеркою і на ньому в центрі стояв горщик з ніжно-зеленим бальзаміном. Пагінці вже прикрасилися пуп'янками, з яких влітку за кілька годин розпускаються квітки, а взимку вони не завжди цвітуть... До стіни над ліжком прибито килимок... Те, що в них

оселилася чужа людина, нагадало, очевидно, Галині Дмитрівні її найперший жіночий обов'язок, і ось від дотику вмілих рук усе в кімнаті засяяло.

Шмарук ніде не бачив речей Миколи Павловича, а втім, йому здавалося, що в кімнаті з'явилися якісь нові запахи, принесені звідти, з будівництва, — запахи смолистих дощок, бензину, розворушеної промерзлої землі...

— Поставила обід розігрівати... Тепер пів на п'яту, скоро мої прийдуть...

Випадково промовила «мої» і почервоніла. Але Федір Прокопович нічим не виказав радісної здогадки, породженої отим «мої», — навіть бентежити Галину Дмитрівну? А в думці ставив їх поруч — Галину і Миколу Павловича — і переконувався, що вони варті одне одного. Він нарешті матиме сім'ю, розпрощається з напівсолдатським життям, що й так уже затягнулося; вона відчуватиме на кожному кроці міцне плече друга, здатне підтримати за будь-яких обставин, дасть Валерію надійного порадника і старшого друга — щирого, загартованого, з твердим характером і людяним серцем.

У Федора Прокоповича з'явилася потреба обов'язково дочекатися Валерія і Молибогу, на власні очі побачити перші зародки дружби між ними.

— Про одне лише проситиму вас, — нагадала Галина Дмитрівна. — Наша з вами розмова — таємниця. Валерій дуже просив нікому не розповідати...

— Совіститься хлопець... Це добре, коли совіститься...

У двері постукали.

— Це не вони,— сказала.— Наші не так стукають.

І справді, принесли вечірню газету. Поки Галина Дмитрівна поралася біля плити, гість встиг нашвидку проглянути першу й останню сторінки. Раптом він чимсь зацікавився.

— ...під час обшуку... облігацій державних позик... золоті годинники, персні... Що? Золоті монети? Здорово! Чуєте,— обізвався до Галини Дмитрівни.— Тут ідеться про Чорнопудренка. Ось послухайте. «Працівниками карного розшуку з допомогою активістів з місцевого населення викрито зграю шахраїв, яка займалася спекулятивною скупкою облігацій, золота, дорогоцінностей. Організатор зграї М. Чорнопудренко, він же Черняк-Срокопуд, Кітніаді, його підручні П. Городинський, С. Лівшиць та інші — затримані. Під час обшуку на квартирі М. Чорнопудренка виявлено в панелі парового опалення схованку, де зберігалися облігації, золоті речі, дорогоцінне каміння, монети на загальну суму понад мільйон карбованців. Слідство триває...» Уявіть, лишень, Галино Дмитрівно, скільки років треба працювати за таку суму робітникові. Мільйон! Хоча б мене взяти... Одержував я коли як — тисячу, тисячу двісті. За рік виходить десять, дванадцять тисяч, за десять років сто... Ну от — сто років треба простояти біля верстата Федору Прокоповичу Шмаруку, нічого не пити, не їсти, одягу не купувати і так далі... Та все одно не заощадиш мільйона, за сто років не заощадиш. А вони, бач, заощадили! Я б усю суму на

дитячі будинки віддав. Нехай діти скористаються і таке інше.

Але що це з Галиною Дмитрівною? Тарілка, яку вона тримала, впала, тільки черепки брязнули по кімнаті.

Федір Прокопович збагнув: за сина боїться. Мабуть, останні два слова, вчитані ним у газеті, «слідство триває», нагадали матері, що і Валерій може опинитися на лаві підсудних. «Ні, не все ти, Галино, сказала мені про Валерія, якщо арешт зграї шахраїв так вплинув на тебе!» — подумав Федір Прокопович. А втім, жінку треба було заспокоїти. Він згорнув газету, сховав окуляри. Повільно заговорив:

— Найстрашніше для вас уже минуло. Тепер Валерій працює, дружить з хорошими людьми і таке інше... Це обов'язково врахують.

— Чому його і досі нема? Я не переживу, якщо і його... — Та ось Галина Дмитрівна почала прислухатися. Стукіт був знайомий, батьківський. «Трам-та-та, трам-та-та, та-та-та». Галина Дмитрівна кинулася мерщій відчиняти і завмерла, побачивши Миколу Павловича одного. Переполошено округлила очі, тремтячими губами запитала:

— Де він? Де Валерій?

— За хвилину буде, — спокійно відповів Молибога. — Сусіди шафу нову привезли, гукнули його на допомогу...

Чоловіки поздоровкалися.

— Ви знову чимсь схвильовані? — Молибога підійшов до Галини Дмитрівни, співчутливо подивився на неї.

— Ось,— віддала йому газету.— Чорнопудренка заарештували. Слідство триває...

Він з цікавістю прочитав міліцейську хроніку.

— Так... Мільйонщиками виявилися шахраї. Добре, що їх викрили нарешті. Радіти треба, Галино Дмитрівно, а не вішати носа. Вірте мені... Пастку, куди міг потрапити, Валерій, ліквідовано... Ніщо йому тепер не загрожує. Працюй, живи чесно.

— А як притягнуть і Валерія? Здавав же він облигації, знався з Чорнопудренком...

— Не притягнуть...— твердо пообіцяв Молибога.— Валерій своєчасно опам'ятався, визнав свою провину. Тепер він робоча людина, корисний член суспільства. До речі, я не встиг вам розповісти... Саме сьогодні в житті Валерія трапилася важлива подія... Він уперше самостійно керував краном!

Галина Дмитрівна з радісним хвилюванням дивилася на Молибогу.

Прозвучало знайоме: «Трам-та-та, трам-та-та, та-та-та».

У робочій ватянці, трохи широкій на нього, у батьківській чорній шапці-ушанці ввійшов Валерій. Брезентові потерті рукавиці, запхнуті за пояс, мали на собі рудуваті плями іржі і мастила. Він скинув шапку і стріпнув головою. Русявий чуб Валерія був мокрий.

— Салют, Федоре Прокоповичу! — привітався Валерій. — З сирого дерева шафа чи хтось каміння в ящики понакладав,— розповідав він, витираючи спітніле чоло,— пудів десять, не менше. Ледве подужали...

Матері здалося, що на синовій голові

вона бачить сиве пасмо. Але ні, звідки йому взятися... То стружечка заплуталася...

Обережно дістала стружку, розглядала її, як щось дороге. Може, стружка і не з будови, а з шафи, яку тільки-но допомагав нести Валерій. Але перед очима Галини Дмитрівни враз постав той будівельний майданчик, де колись був бліндаж її чоловіка і де тепер працює Валерій.

Стружка у волоссі сина... Пахуча стружка соснини...

Як багато заспокійливого сказала вона серцю матері!

1958 рік.

ЖИТТЯ І СМЕРТЬ
ВАСИЛЯ РАГУЗОВА

Перед нами листи. Їх, немов дорогоцінний скарб, зберігає комсомолка Серафима Рагузова, молода мати двох хлопчиків: Володі і Саші. Два зовсім маленькі листочки з блокнота.

Лист перший: «Тому, хто знайде цю книжку. Дорогий товаришу! Не відмов, передай те, що написано тут:

Рагузов Василь Якович. Місто Львів, вулиця Гончарова, 15, кв. 1. Рагузовій Серафимі Василівні.

Дорога моя Сімочко!

Не треба сліз, знаю, що буде важко, та що поробиш, коли зі мною трапилося таке. Навколо степ — ні кінця, ні краю, іду просто навмання. Буря вщухає, та обрію не видно, щоб зорієнтуватись. Якщо мене не стане, виховуй синів так, щоб вони були людьми.

Ех, життя, як хочеться жити! І як образливо вмирати дурною смертю. Міцно цілую.

Навіки твій Василь».

Лист другий: «Синам Володимирі та Олександрі Рагузовим.

Дорогі мої діточки Вовуська та Сашунька!
Я приїхав на цілину для того, щоб наш народ жив багатше і краще. Я хотів би, щоб ви продовжували мою справу. Найголовніше — бути в житті людиною.

Цілую вас, дорогі мої, міцно. Ваш татусь».

А ось кілька рядків з третього листа, надісланого дирекцією та парторганізацією радгоспу «Київський», Акмолінської області. «Василь Якович загинув на бойовому посту, при виконанні своїх службових обов'язків. Рагузов прибув на цілинні землі Казахстану на перший заклик Партії та Уряду і вклав чимало праці в створення зернорадгоспу «Київський». Тут майже кожен дім збудований під його керівництвом, нагадує нам про нього, скромного і життєрадісного трудівника. Будучи поставлений перед фактом трагічної випадковості (Василь Якович повертався пішки з відрядження зі станції Перекатна і у дорозі був застигнутий сильним бураном) і розуміючи безвихідність свого становища, він написав Вам передсмертного листа із заповітом виховувати любимох синів — Володимира та Олександра в дусі відданості справі народу і справжніми патріотами своєї Вітчизни... Похований Василь Рагузов 26 квітня 1955 року в районному центрі Атбасар».

Роки відділяють нас від трагічної події. В казахстанському степу нові і нові тисячі гектарів розорано, засіяно добірним зерном і цієї весни. Вже і та долина, якою крізь заметіль пробивався до своїх друзів Василь Якович Рагузов, і та сопка, де, хукаючи на здерев'янілі пальці, писав він слова свого

останнього заповіту,— перетворені на врожайні лани. Здобуто не одну славу перемогу, й імена багатьох юнаків і дівчат — посланців комсомолу вплітаються в живу легенду цілинних земель. У цій неповторній легенді житиме і Василь Рагузов.

* * *

Ростуть хліба, мужніють, загартовуються цілинники. Виростають сини Василя Рагузова. У їхній квартирі на стінах картини, вони намальовані татом. Маки... Монгол і руський богатир на конях у степу... Пліт на Волзі. Будиночок з мансардою, яких багато на околиці Львова. Серед соковитої зелені червоні черепичний дах, все освітлене ніжним рожевим сонцем. Той, хто вміє з таким почуттям відтворити на полотні квіти, гілки, листочки, сонячні промінці — любив життя! Мине час, і ці самі картини й листи, що їх зберігає Серафима Василівна, багато скажуть юнакам про те, якою прекрасною людиною був їхній батько, яке велике і благородне серце мав він, Василь Рагузов!

Про смерть і писати, і читати важко. А ще про таку, як ця. Мені якось довелося бачити фільм про молодих цілинників «Перший ешелон» і, признаюся, ніщо не справило на мене такого враження, як епізод, коли потужні трактори вирушають зі станції крізь заметіль і сковані морозом сніги в незайманий цілинний край. Сніги, сніги... Ніхто не знав, коли прибуде на станцію з відрядження Василь. Ніхто не міг передбачити, що, прибувши, він

не захоче чекати трактора з вагончиком, який раз на три доби ходив до Перекатної. Ніхто, нарешті, не міг знайти його під час бурану: в білій пустелі переміщалося мільйони тонн снігу.

«Він загинув на бойовому посту»,— повідомили з Казахстану. Загинув, як солдат,— додаємо ми, — як справжній солдат! Вдумаємося в зміст останніх листів Рагузова, в його заповіт, залишений синам: «Я хотів би, щоб ви продовжували мою справу. Найголовніше — бути в житті людиною».

* * *

В його короткій біографії багато повчального. Вихованець дитячого будинку у Львові, він вчився і працював, працював і вчився. На цілинні землі Рагузов поїхав з третього курсу будівельного факультету політехнічного інституту, впевнений, що практична робота на будівництві ні в якій мірі не перешкодить навчанню. В чемодані, серед найпотрібніших речей, були підручники, конспекти.

Я познайомився з кількома десятками листів Василя Рагузова, написаних ним в різні роки — до одруження і після. Вони — найкращий людський атестат, свідоцтво високих душевних якостей юнака-комсомольця. Розуміння свого патріотичного обов'язку, вірність дружбі, коханню, сім'ї — всім цим сповнені його листи, гарячі і ніжні, ширі і чесні, хвилюючі, натхненні.

З вдячністю до Рагузової Серафими, що

дозволила опублікувати деякі уривки з листів Василя, я процитую кілька місць, які, на мій погляд, допоможуть читачеві повніше уявити образ їх автора.

Ось маленький трикутничок із зворотною адресою «Поштовий ящик № ...». Призовник Василь Рагузов, перебуваючи у військовому таборі, пише Серафимі Горяйновій:

«З понеділка починаю у вільні години малювати картини для полкового клубу. Думаю залишити після себе хоч невеличкий, але довгий спогад. Напишу репродукції картин Поленова «Московський дворик», Левітана «Біла омота» та «Золота осінь», а також намалюю кілька місцевих пейзажів. Тут дуже багато красивих місць...

Хоч важко, та свого слова дотримався. Кинув палити. Пам'ятаєш, я сказав тоді, кину цигарки, як зустріну любимого друга. Тепер просити мене, щоб я не палив, не треба...»

Через кілька днів знову лист. В ньому Василь пише про чудовий ліс навколо табору, про те, що дуже зайнятий, бо обраний секретарем комсомольської організації і продовжує малювати. «Зараз ліс одягає барвисте вбрання. Листя всіх кольорів і відтінків. Яка природа красива! Я тебе прошу — будь такою, як була. Цілую міцно, міцно. Твій Вася».

Минав час і дружба зміцніла. Згодом вони побралися. В маленькій кімнаті, де Серафима жила з старими своїми батьками, стало зовсім тісно, проте весело. Новим змістом сповнилось їхнє життя. Серафима вдень працювала на виробництві, увечері відвідувала

середню школу. Продовжував вчитися і Василь, і малював. Серафима — волжанка, старі її батьки часто розповідали зятеві про волзькі краєвиди, про рибалок, плотарів великої російської ріки. І серед початих Василем полотен скоро можна було побачити й такі, де відтворювалися картини, що виникали в його уяві під час розмов про Волгу. До пізньої ночі засиджувався на кухні, щоб нікому не заважати, і малював...

Потім народилися діти: Володя, Саша. В кімнаті стало так, як у рукавичці з відомої казки. Та ніхто ніколи не чув від Рагузових скарг: Василь і Серафима по черзі доглядали синів, встигали і на роботу, і за парту, а про квартиру Василь казав: «Я для своєї сім'ї сам дім збудую, побачите. Недарма мене вчать. Наше все попереду».

Та ось газети і радіо повели розмову про цілину. Почався славнозвісний рух молоді, який дав в короткий строк армію добровольців — підкорювачів цілинних земель. Василь, повернувшись якось з комсомольських зборів в інституті, сказав дружині:

— Ми теж поїдемо, правда?

Вона здогадалася про що мова, показала на дітей, які спали:

— А вони?

— Ну, звичайно, і вони з нами. Всією сім'єю, розумієш! Це ж чудово. Ми все, все будуватимемо самі. І квартири, і школу, і клуб... І ти працюватимеш... Вчитися буду заочно, зате практика яка!

На сімейній раді було вирішено: Василь поїде першим. Влаштується на роботу, подбає

про житло, а тоді й вони всі не забаряться. Старі також дали згоду їхати.

І ось уже до Львова ідуть листи з дороги. «Волгу переїжджав уночі. Дивився на її нічні далі, на ажурні мости. Цілую всіх міцно, Вову, Сашу, батьків. В думці увесь час ти...»

Далі листи з описом всього, чим жив сам, що радувало його і хвилювало. «Казахи дуже народ гостинний, добрий. В радгоспі жив у юрті в казахів. Вгощали безконечною кількістю чаю, їв махан (в'ялену конину). Гніваються, як вип'єш дві-три чашки чаю, а не десять». І тут же додав два малюночки, зроблені нашвидку... «Напівдорозі в радгосп застав буранчик. Машини з нашою допомогою просувалися сантиметрами. Все ж дев'ять кілометрів довелося іти в супроводі пурги». І знову малюнок: маленькі будиночки, снігові замети. Підпис: «Місто Атбасар».

Через деякий час:

«Живу з хлопцями в польовому вагончику при станційно-розвантажувальному майданчику, комплектую дерев'яні будинки».

Він звітував про все, що робив, ділився думками про майбутнє. І раптом лист, який для мене звучить поки що незрозуміло. Питаюся в Серафими Василівни, в чому річ. Вона згадує: хтось з львівських дівчат нашептав їй, що твій Василь, мовляв, як і інші хлопці, гуляє там з дівчатами й навіть не признається їм, що одружений. Згарячу написала тоді йому про це. І ось відповідь: «Одержав від тебе лист, короткий, нестриманий. Мені не потрібно ні в чому виправдовуватись перед тобою, як не треба мені і твоїх виправдань».

Я вірив у тебе, вірю і буду вірити. Яка була ти, Сіма, для сім'ї і для мене в моєму серці, такою і залишилась. У мене не було друга, ми зустрілись і поклялись, пам'ятаєш, в люту не-году. Та клятва в мені залишилась назавжди... Ти пишеш, що нікуди не ходиш, все дома й дома. Що ж ти думаєш, якщо мене нема, то треба тобі сидіти, як у в'язниці? Ходи в кіно, до подруг, всюди, тільки бережи свою честь і честь сім'ї як найдорожче наше».

І в новому листі:

«У всіх моїх труднощах, в роботі — сім'я зі мною. Долати труднощі допомагаєте мені ти, Сіма, і мої дорогі синочки».

Іншим разом скаржитесь Василь дружині: «Всього не опишеш, а в розмові все зрозумієш з півслова. Буду в Атбасарі, замовлю телефонну розмову. Дуже хочеться почути твій голос... Ти скучила, я скучаю ще з від'їзду...»

«Поки є можливість — будуємося. Зараз кінчаю будівництво восьми будинків до Жовтневих свят. В наступному році на будівництво відпущено більше 5 мільйонів... Багато часу забирає громадська робота — обрали головою громадського контролю, членом побутової комісії робочому, членом комітету комсомолу, редактором «Вікна сатири». На «старості літ» втягнули в футбольну команду. 10. X грали з сусідами — Кайрактинським радгоспом: 2:2. Про цей радгосп можеш прочитати в «Огоньке» за серпень чи вересень статтю «Народження зернограда». Але наш радгосп могутніший за нього. В будівництві ми його залишили позаду, та нам житлоплощі все ж не вистачає. Справ у мене багато, ро-

бимо чимало, та мене це не задовольняє. Відчуваю, що міг би зробити більше...»

7. XI. 54 року:

«Листа твого одержав сьогодні, 7 листопада, а також бандероль. Дякую за все. От уже й святковий день кінчається. Як я його відсвяткував? Випустив «Вікно сатири» — метрів дев'ять завдовжки. Сатиричну газету робітники поважають. Стоять і сміються. В ній «відображені художньо» всі недоліки радгоспу. Ліг спаги о пів на третю, а встав пів на сьому — кінчав гасла. За день наслухався музики, зараз у нас вже працює радіовузол, але в квартири ще не провели. Ведемо підготовчі роботи по електрифікації та радіофікації, почали встановлювати стовпи...

Взагалі свято відзначив роботою і наслухався музики. Сподобався хор дитячого садка. Дуже гарно співали. Слухав парад і думав, що ви будете дивитися салют...

...Тривожить мене чутка, що збираються відрядити мене у новий радгосп, який тількино створюється. Звичайно, це непогано — бачити результати праці і зробити ще одну корисну справу. Приємно тепер після всього пережитого бачити плоди своєї праці. Приємно і радісно згадати, що перший стовп і відмітки садиби робилися моїми руками — перший викинутий кубометр ґрунту в безлюдному раніше степу, перший камінь, вкладений у фундамент послужить місцем життя людей, які підкорюють природу, людей, які будують наше світле майбутнє. Хочеться довести почате до кінця, але на це потрібно 5—10 років. Зараз, безумовно, легше працювати, а на новому

місці доведеться починати спочатку, до того ж зимою. Через кілька днів все вирішиться... Після свята поїду в Атбасар за деталями збірного магазину... Цілую міцно всіх. До скорої зустрічі, мої рідні...»

Згадками про сім'ю, надією на швидку зустріч жив Василь Рагузов. 2 січня 1955 року він писав: «Майже рік прожив я далеко від вас. Дуже хотілося Новий рік зустріти в сім'ї, як я скучив за вами! Одержав Вовунькине фото. Дуже радий за нього. Приїду додому у відпустку в кінці січня або на початку лютого. Не відпускають у відпустку, поки не збудую магазин. Його не міг раніше почати — бракувало деталей, проектів. 31 грудня зібрались: Віктор (десятник), Геннадій Атапін (секретар комітету комсомолу) з дружиною, бригадир 5-ої тракторної бригади з дружиною, тракторист Улесков з дружиною. Зустріли Новий рік непогано, тільки я почував себе, немов не в своїй тарілці, бо вас зі мною не було... Одержав від РК ЛКСМК «Похвальний лист» за будівництво».

З нового листа:

«Будую господарчим способом клуб на 140 місць, кузню з електростанцією, тимчасову конєферму, корівник, збудували бурову водокачку (вода хороша), почали ще 8 будинків... Свій будинок відклав на весну, нема матеріалу для стін... Найголовніше — підняв радгосп 32 тисячі гектарів цілини, більше за всіх в Атбасарському тресті,— ми другі в області. Земля в радгоспі родюча. Весною був степ, а нині всюди рілля, всюди чорне... Росте тут усе. У цьому році закладено садки, парк».

А ось вже коли чекав приїзду сім'ї.

«Я живий і здоровий, чого і вам бажаю. А ще бажаю швидше побачити Вас у себе. Прошу Вас не затримуватись. День від'їзду і день приїзду в Акмолінськ сповістіть телеграмою, щоб я був своєчасно в Акмолінську. Квартира і все потрібне є. Працювати, Сімоочка, будеш у нашому радгоспі. Як я за вами скучив. Не дочекаюсь вас».

На конверті дрібним почерком Василь дописав:

«Сімоочко! Візьми машинку, копіювального паперу, ленту і паперу кілька пачок. Приїзди швидше, радгосп чекає свого секретаря».

На жаль, Серафима Василівна змушена була відкласти від'їзд. Захворів син. Потім вона хворіла сама, довелося ще трохи затриматися у Львові. І настала ще одна зима, та остання зима...

Довго розшукували друзі Василя. І знайшли його біля сопки, яких багато в казахських степах і яка названа нині «Сопкою Рагузова». На грудях комсомольця збереглися ті два листи.

Він загинув у нерівній боротьбі, в жорсткому поединку з лютою стихією. Але те, про що він думав і про що написав сім'ї в останні хвилини, — свідоцтво незламності духу, душевної сили і краси гідного сина ленінського комсомолу.

ЗОЛОТІ ГОЛУБИ

Недавно до мене завітав старий знайомий працівник етнографічного музею. Великий знавець Буковини, закоханий в її людей, в її природу, в її коломийки, він при зустрічах оповідав про свої мандрівки в Карпатах, про шумливий Черемош і грайливу Тереслю, ділився відкриттями: то «кам'яне крісло» Олекси Довбуша знайдено серед уламків скель, то відкопано десь під Менчулом старовинний топірець, прикрашений чудовою різьбою, а цей топірець міг належати самому Довбушу, бо про такий, мовляв, є натяки у народних співанках...

Знав етнограф чимало хвилюючих гуцульських легенд. От і цього разу він дістав з портфеля кілька зошитів і, немов дуже коштовну річ, поклав їх переді мною.

— Читайте!

Почерк був нерозбірливий, до того ж окремі фрази, написані олівцем, стерлися, а чорнило, — повицвітало. Перегорнувши сторінки одного зошита, я побачив на останній підпис: «Племінник».

— Так, це листи від мого племінника,— підтвердив етнограф.— Ви, звичайно, його не знаєте. А я... — і, подумавши трохи, хитнув головою: — Тепер я його, нарешті, знаю!

Гість красномовно помовчав, інтригуючи мене, потім знову заговорив...

І я дізнався, що племінникові вісімнадцять років, що звати його, як і Довбуша, Олексою. Народився він десь над Теремлюю, але жив там мало: батьки віддали його «вченому» родичеві, тобто етнографові, де він і виріс.

Все йшло до того, що Олекса, скінчивши школу, піде шляхом свого дядька. Та ось цієї весни...

Про те, що трапилося з Олексою цієї весни, ми краще за нього не розповімо. Тож, дорогий читачу, до твоїх послуг листи племінника в тій послідовності, як їх одержував етнограф.

Лист перший

«От я й в Малій Копані, дорогий дядю! На горах ще видно сніг, а тут, в долині, цвітуть морелі. Рясно цвітуть білим і рожевим. Діда Петра вдома не застав; він влаштувався сторожем в сусідньому селі і приїздить не часто. А бабця нічого не знає про «золотих голубів», якими ти, дядю, цікавишся. Проте стривай. Не хочу, щоб ти розчарувався в мені. Обриваю листа і біжу до сусіда Матейка. Розпитаюся в нього....»

Ура! Минула лише година, а я вже тримаю перед собою книгу, здобуту в старого Матейка, і з неї виписую оці рядки: «Але Довбуш

був зайнятий шуканням вимріяних брильянтових голубів, про які пішла чутка аж в Чорногорі. Зробили їх тут, в Золотій Бані, славні митці в подарунок для цисаря чи папи. Познайомлений зо всім дід проводив його, і ось Довбуш знайшов їх в якійсь хатині у кріпості. Був майже щасливий. Такої краси він ще не бачив у житті. Розправлені для льоту золоті крила голубів, прекрасний уклад пір'я та груди золотих пташин були посипані брильянтовим пилом, що імітував полиск пір'я. Клюв і очі відшліфовані з чорних і ясних алмазів так, що по-мистецьки зображували дійсність і разом з тим були, як сон...»

Ну, ти задоволений, дядю? Чи, може, хочеш ще більше знати, які вони, ті «золоті голуби»? Я ось перегортаю сторінки... сорокову... п'ятдесяту... ніде про них більше ні словечка. А Матейко радить поїхати у Вільшану, де зібралися на будову люди з усього Закарпаття. І наш дідусь там. Чи від нього, а чи від когось іншого довідаюся про все, що тебе цікавить. Принаймні дід Матейко твердить, що там я не тільки почую про голубів, а й побачу їх на власні очі. Ну, це жарт, звичайно. Бо Довбушеві «голуби», як сам ти, дядю, розумієш, лише витвір людської фантазії, чудова легенда...

Знаючи твій характер, листа не відправляю. Допишу його у Вільшані, коли все з'ясується, і тоді вже... До речі, у Вільшану їхати не машиною, а вузькоколійкою. Це для тебе, як і для мене, новина. Так! Я ще вчора чув гудок паровоза, що долинув з Теремлі, і довідався: серед круч і скель, де орли гніздяться, прокладено залізничне полотно.

...Гей, мав же я мандрівку, дядю! Праворуч крутизна дика, смереки вп'ялися корінням і похитуються, мов зелені вітрила. А ліворуч — урвище. І десь внизу шумить, піниться наша Терєбля. Води багато, бо на вершинах Карпат тануть сніги. Я примостився на колодах, паровозик іде помалу, і є час милуватися карпатськими краєвидами. Та ось в межигір'ї попереду з'явилося... Що б ти думав? Місто! Невеличкий, правда, але справжній міський квартал. Двоповерхові будинки, бруківка і тротуари, електричні ліхтарі. Красивий міст повис над річкою, а трохи далі, вже на тім боці, знову будинки. Їх не менше півсотні. І всі великі, цегляні. А поруч з ними, немов навмисне, дерев'яна хатка залишилася, спогад про колишню Вільшану; підсліпувата, згорблена, тулиться вона до вкритої мохом скелі... Я подумав, добре було б зберегти цю прокурєну гуцульську картину, як музейний експонат...

А втім, слухай, що далі було. Тільки пропливли повз нас оті будинки, бачу нове диво. На самому березі — завод. Біля брами — широка дорога, на ній машини, машини... Підходять одна за одною під високий бункер, і час від часу звідти долинає гуркіт. Хвилина — навантажене зеленкувато-сірим бетоном авто важко виповзає на дорогу. Так це ж на греблю везуть! Рівна, як стіна, з могутніми виступами, перетнула вона Терєблю від гір до гір. Тільки в нижній її частині залишилися, видно, отвори, і там кипить розлючено гірська ріка. Отже, тут буде електростанція!

Але мій супутник — стрілочник вузькоко-

лійки, з яким я поділився своєю здогадкою, — відразу ж здивував мене.

— Гідростанція, справді, будується. Але... не тут, — і показав рукою в бік височенного скелястого хребта. — Он за тим перевалом — електростанція. І навіть на іншій річці...

Ти, звичайно, уявляєш моє здивування. Навіщо тут гребля, коли... Одним словом, я згадав Дніпрогес, де ми двічі були з тобою, згадав і Каховку. Ну, ясно ж, стрілочникові забаглося трохи поморочити приїжджу людину!

Щоб не залишитися в боргу, я натякнув про мету своєї подорожі. Виявляється, супутник мій, сталінградець родом, ніколи нічого не чув про заховані в горах Довбушем та його опришками скарби. Легенда про голубів вразила його... Але ненадовго. Як навмисне, розмові нашій перешкодив дужий вибух: по той бік греблі в небо злетіли земля, уламки скелі.

— Здорово, правда? — сяючи очима, промовив стрілочник. — Нове шосе прокладають. Стара ж дорога залишиться під водою. О, скоро і в нас буде своє «море». Терезлянське море! — А потім, згадавши, очевидно, про золотих голубів, стрілочник весело підморгнув мені: — Поспішайте, молодий чоловіче! Шукайте скарби, поки дно моря майбутнього сухеньке. Бо потім... глибоко пірнати доведеться!

Він жартував, а я подумав, що і в цьому жарті, як у кожному, є доля правди. Справді, піднімуться води Терезлі, тоді багато свідків минувшини зникнуть навіки. І ці скелі, і вікові буки, і он та печера...

У другій половині дня я знайшов, нарешті, діда Петра. Він живе в гуртожитку, але й тут

старий` всіх перемудрив: інші по двоє, троє в кімнаті, а він — один. Кімната ця, бач, вважалася комірчиною, а наш дід прорубав віконечко, зробив раму і тепер із «самостійною» житлоплощею.

Ми обідали з ним в їдальні. І тут трапився невеличкий конфуз. Дід Петро похвалився перед начальством, що от, мовляв, які в мене онуки. І, не порадившись зі мною, не дізнавшись про мету мого приїзду, упевнено заявив: «А так... електростанцію будуватиме».

Винен і я... Треба було відразу пояснити. Дід не знає, що в минулому році я не пройшов в університет по конкурсу і що всі мої думки, всі помисли зв'язані з майбутніми екзаменами. Увечері я так і сказав дідові: наберуся, мовляв, сил, відпочину у нього — і на навчання.

...Дуже добре, що дід Петро живе один. Ніхто нам не заважає. Лежимо поруч на скрипучому ліжкові. За вікном хитається ліхтар. Я знаю, що завтра вранці повинен одіслати, нарешті, тобі цього першого листа. І тому замислююся: а як же з золотими голубами? Невже дідусь нічого про них не знає, нічого не додасть до переписаного мною з книжки Станіслава Вінценза?

— Голуби? — перепитує дід. — Ага, Довбушеві голуби... Справді, були, кажуть, такі... Їх робили наші закарпатські майстри. Гай, гай, онучок! Чого тільки не вміють людські руки!

І раптом дід почав оповідати мені про будівництво. Запально оповідав! І я вже не знаю навіть, де справжня історія, а де легенда.

Давно колись, казав дід, років приблизно двадцять п'ять тому, потрапила на Закарпаття одна людина з Чехословаччини. Інженер за фахом. Подивився той інженер на бурхливу Терєблю і на іншу річку, вже за грядою, що Рікою зветься, та й радить нашим людям: «Спрямуйте одну річку в другу — от і буде вам дармова сила. Тоді не тільки електричні лампочки засвітяться у хатах, а й промисловість оживе. Не треба буде заробітків на чужині шукати». І порадив, як це зробити. Вислухали інженера і не повірили... Ніби це можливо? Терєблю від Ріки пасмо гір відділяє, та яке пасмо! Не раз його міряли ногами пастухи і лісоруби. Скеляста крутизна перед тобою, крок зробив — і відпочивай. З перевалу, як униз глянути, Терєбля тоненькою стрічечкою здається. І оцю стрічечку примусять текти через гору? Пусте! А чех умовляє: «Тунель в горі прокласти треба, діру таку... от і потече». Схаменися, чоловіче! Та гора ж кілька тисяч метрів завтошки! І що у ній всередині? Може, самий граніт,— і кайлом не вдовбаєш. А може... підземне озеро там, бо звідки ж джерела живляться? Порушиш скелі, рине вода, затопить геть-чисто Вільшану і ті скупі латки землі, що людину годують.

Довго носився зі своєю пропозицією інженер, а потім і сам охолов. Чи не тому охолов, що, побувши трохи на Закарпатті, зрозумів біду споконвічну? Жили тут люди сиротами, віками од рідної землі одірвані. Ніхто про них не дбав, ніхто не піклувався, лиш звідси в усі кінці світу вивозили ліс дорогоцінний, мрамур, сіль, виноград. Звалося Закарпаття «землею

без імені», а один американський турист, кажуть, охрестив його в своїх записках навіть «землею без майбутнього»... Он яку долю пророчили недруги людям цього мальовничого куточка землі української!

...Я тобі, дядю, навмисне пишу докладно про нічну розмову з дідом Петром, адже спогади ці не зайві в портфелі етнографа. А в пам'яті дідовій багато збереглося цікавого. Дід признався мені: сюди, на будову, потягли його згадки про нездійснений намір чеського інженера. Чверть віку мріялося бути свідком підкорення бурхливих гірських річок, розквіту рідного краю. І от нині мрія здійснюється...

Завтра дід Петро на другій зміні. Він обіцяє зранку показати мені всі «дива»: греблю, могутні крани, що «журавлями» схилилися над її тілом, а головне, тунель. Одверто кажучи, в мене на хвилину з'явилася підозра, що дід працює не сторожем, а екскурсоводом. Слово честі. Ось він згадує початок робіт, першу зиму будівництва. І з якими подробицями згадує! Називає дні, імена. Я навіть хотів запитати: «Чому б вам, діду, не вести щоденник?» А потім отямився: дід Петро і дня в школу не ходив, тільки й умів прізвище своє олівцем намалювати.

Над Карпатами пливе синя ніч. Зорі на схилах гір і зорі на небі змішалися між собою, і важко крізь вікно визначити, де яка. За тонкою перегородкою теж не сплять. Чути розмову. Там, я вже знаю, живуть молоді інженери із Львова. Вони проектували греблю, тунель, електростанцію. Дід Петро по голосу пізнає кожного. І мені не важко тепер догада-

тися, звідки дідова обізнаність, звідки слова, яких я досі ніколи не чув: «торкрет», «дросельні затвори», «маркшейдер»...

Коли все, нарешті, замовкає, я питаю в діда, чи не хоче він переказати щось тобі, дядю, в листі.

Після хвилинного роздуму дід тихенько сміється.

— Аякже, перекажи... Напиши твоєму дядькові, що Довбушевих золотих голубів народ не дарма вигадав. Не яких-небудь, а з розправленими крилами, бо в самого крила були зв'язані. А нині... Та ось поживеш, сам побачиш. Розкрилися крила!

На цьому, дядю, я таки обірву... Не лайся, що довго мовчав. Зате маєш цілий зошит моїх писань... Чекай наступних.

Твій племінник *Олекса.*»

Лист другий

«І знову, дядю, починаю листа уривочком з того ж Станіслава Вінценза. Слухай-но, що пише він про друзів славного Олекси Довбуша: «Добирали побратимів таким чином, що добровольцям веліли витягати жарини з бурої ватри. І хто, не скривившись, тримав у жмені жарину, оповідаючи якусь байку чи пригоду, той тільки вартий був їх побратимства».

Запитаєш мене: а навіщо, з якої причини заговорив я про це в листі?

Оповім — з якої причини.

Першою прийшла на тереблянську будову молодь. Мої ровесники. «Жарини з ватри» ви-

тягати їм не доводилося, але, дядю, треба знати Карпати, особливо зимові Карпати... Ось тобі один коротенький епізод, сторіночка з літопису будівництва.

...Високо в горах прокладено електролінію. Вона живить десятки насосів, які відкачують воду з-під землі, звідти, де працюють прохідники. Ти вже знаєш про давній намір чеського інженера. Так от, радянські спеціалісти накреслили трасу тунелю: Терезья зверне з одвічного свого шляху, і її води впадуть по той бік гірського пасма на турбіни ГЕС. Та про тунель ми ще поговоримо. А зараз я згадав про нього принагідно, бо одного зимового дня, як мені оповіли, насоси раптом зупинилися: не стало струму. Вода прибувала, як і раніше, і скоро, дуже скоро прохідники опинилися по коліна в ній, потім по пояс... Тепер уже навіть хоч би й дали струм, мотори відмовилися б працювати, бо їх залило.

Невже доведеться відступити, піти з тунелю, скоритися випадковості? Ні, не для того вгризалися вони метр за метром в глиб землі, щоб при першому ж випробуванні розгубитися. Ось уже кинулися слюсарі до механізмів — Василь Бичок, Петро Майор, Микола Миколаєв. Задзвеніли ключі. Бригадир прохідників Яків Підгайний, а за ним Петро Чейпиш, Олександр Білан прийшли їм на допомогу. Головне — врятувати мотори. Винести їх. Дадуть струм, буде з чим розпочати новий наступ.

А вода все прибуває. Василю Бичку доводиться раз і вдруге пірнати з головою, поки вдається відкрити останній болт... І ось ще

один мотор піднято на руках. У темряві просуваються люди до виходу, а він же далеченько, той вихід, майже за тисячу метрів звідси. З кожним кроком важче. В одежі немає сухої нитки. І хоч ідуть вони в бік Терєблї, до вищої точки тунелю, не скоро відчувається зниження рівня води.

А надворї лютує зима. В Карпатах справжній буревій, то він зіпсував лінію електропередачі, він наробив непоправної, здається, шкоди.

Лінія в горах... Яких зусиль доклали, щоб встановити її! І ось прохідники, вибравшись з тунелю, втомлено дивляться на повиту білою млою вершину, прислухаються до лютого стогону верхового вітру. Зрозуміло, чому немає струму. Велетні буки і ті хиляться долу, а то ж тоненькі стовпи... Котрийсь не витримав, от і аварія. Одна аварія викликала другу...

— Пішли в розвідку? — заклопотано показує на гори Олександр Білан. І всі розуміють — Білан має на увазі електриків.

— Звичайно, — відповідає хтось з робітників.

Бригаду очолив Пайков.

Молодого інженера Мойсея Пайкова добре знають на будові. Це енергійна, працьовита людина. Пайков зовсім недавно закінчив Львівський політехнічний інститут і тут, на Терєблї, вперше здобув можливість прикласти свої знання.

Коли ясної днини дивитися в напрямі лінії електропередачі, здається, до стовпа, що стоїть на перевалі, не так уже й далеко. Але

нині там густа імла. Чути, як свище вітер, як скриплять дерева. Трохи оддалік з гуркотом ринула вниз снігова лавина. Маленький камінчик десь, мабуть, зірвався, потривожений вітром, і це він викликав лавину.

Але де ж ті хоробрі, що відправилися на лінію?

Якби з ними пішов кінооператор, його фільм був би свідоцтвом незламної волі, мужності і справжнього побратимства.

...Ось невисокий міцний хлопчина Дмитро Маді, прикриваючи обличчя рукавицею, наздогнав бригадира Пайкова. Обидва вони зупинилися перед новою перешкодою. То був сніг до пояса, а це почалася крига. Ніби кришталь, звисає вона зі скель, світиться гострими гранями. Знахідка для альпіністів! Але не для аварійної бригади. В обхід — далеко, навпростець... Спробуй навпростець, коли попереду, скільки бачить око, сама крига.

Хіба скористатися «кігтями»? Дмитро Маді видзьобує залізним носом «кігтя» луночку і робить крок... Потім знову дзьобає... Йому тепер найважче, бо всі інші йдуть по готових слідах. Хтось поскознувся, зірвався...

— Обережніше, друзі, — попереджає бригадир, — нам залишилося небагато...

Уже видно пошкодження. Дроти обірвані. Біля ізоляторів стирчать чорні кінці... Добре, що несуть вони із собою бухту дроту.

Нарешті, перевал. 1 085 метрів над рівнем моря. Можна звільнити плечі від важкої ноші, перепочити. Але ж і вітер тут! Не встоїш. Хіба що прихилитися до землі, сховати лице.

Та ні, немає часу. Внизу ж не працюють мотори, і вода заливає тунель. Вся надія на них — ремонтників.

Пайков викликає добровольців. Хто готовий лізти на стовп? Ніби навмисне, в кількох кроках від них дужий порив вітру переломив, як сірник, молоду смеречку — із стогоном падає вона, чіпляючись зеленими руками за сусідні дерева...

Дмитро Маді рішуче кидає цигарку, яку щойно запалив.

— Я готовий.

— А може, я... — подає хтось голос.— У мене кігті ніби кращі.

— От я їх і позичу в тебе,— відповів Дмитро.— Ми в Сталінграді спеціальну тренівку проходили, так що не бійтеся за мене.

Дмитро Маді — місцевий, з-під Хуста. Потрапивши на будівництво, юнак вирішив обов'язково стати електриком. Його послали на курси в Сталінград. Дмитро — ентузіаст будови, і він завжди береться за найважчі справи...

Миттю подали йому кінець дроту; бухту розтягали по трасі і оглядались на Дмитра — як він кріпив кігті, як зав'язував шапку-ушанку, щоб вітром не здуло.

Дмитро поліз без рукавиць. Скоро відчув, що руки клякнуть. Та й під фуфайку клятий вітер проникає тисячами гострих голок.

Низько нависало заткане сніговими хмарами небо, і в порівнянні з його безмежністю, з величчю похмурих гірських вершин людина на стовпі здавалася маленькою комашкою, піщинкою в океані...

А втім, він ліз далі і робився ніби більшим, вищим — далекі пасма гір, і навіть якась вершина в сивій велетенській шапці відкрилася очам. «Менчул,— догадався Дмитро.— А до нього добрий десяток кілометрів».

І хоч в цю хвилину дужий порив вітру ледве не скинув верхолаза, він, Дмитро Маді, крикнув, підбадьорюючи і себе, і товаришів:

— Небо над Менчулом чисте. Буде і в нас погода!

Грузнучи в снігу, тягли дріт. Розтирали обличчя один одному, рятуючись від «поцілунків» крижаного вітру... Боролися з втомою і... з голодом. Що там не кажи, а давно пора в їдальню. Хтось добув з кишені сухар, переломив його на кілька шматочків. Найбільший залишили Дмитрові.

Ще один стовп, вже за перевалом, дождав Маді. І він побував на ньому, а впоравшись, присів тут же на сніг — зовсім стомлений, але щасливий. Якже! Тільки-но в його неслухняних задерев'янілих руках блиснула контрольна лампочка. Від її блиску немов розвиднілося на Бовцарському перевалі. І, мабуть, не одному Дмитрові Маді здалося, що він бачить і межигір'я, і вхід в тунель, де так само, як і тут, є тепер струм, і де от-от запрацюють потужні насоси.

Верталися, душею відчуваючи свято. Ніхто їх, правда, не вітав з перемогою, ніхто не виїшов зустрічати. Але з глибини тунелю нісся безнастанний гуркіт — там кипіла робота. І над греблею миготіли сигнальні вогні. І, головне, з ревом і неймовірною силою виливалася в Терєблю тунельна вода. Вода відсту-

пала! Хіба ж не було це для них, аварійників, найвищою нагородою!

Це звучить парадоксом: завтра вода рухатиме турбіни і служитиме людям, а сьогодні вона — найзліший ворог будівників. Я вже писав тобі, дядю, скільки води перебуває в тунель за годину. І тут, до речі, слід сказати про львов'ян-проектантів. В їхній пояснювальній записці, як розповідали мені будівники, була «невеличка» помилка. «Внаслідок того, що фліш являє собою водостійкий матеріал, а шпарини в ньому в значній мірі закальміровані глиною, — писали автори проекту, — велике прибуття води не передбачається...»

Ну, та не будемо дуже суворими. Будівництво гідроелектростанції в Карпатах, кажуть, — перша велика робота молодого колективу Львівського гідроенергопроекту.

...Бачиш, дядю, я поспішав відшукати людей, які добре знають старовину, минувшину, хотів відкопати в їхній пам'яті щось важливе для наших етнографічних розвідок, проте нелегко, ой як нелегко зректися інших своїх бажань! А я — одверто признаюся — потрапив в цікаве і зовсім незнайоме мені середовище. Не лише дід Петро, як мені спершу здавалося, а всі, всі, з ким зустрівся тут, тільки й живуть будовою. Радіють кожному успіхові і боляче сприймають кожну поразку.

Дід Петро познайомив мене з нашим земляком Василем Чухраном — може, пригадаєш таке прізвище у Малій Копані? Василя викликав на будову батько. А за Василем потяглися брат Іван і сестра Терезія. Уяви со-

бі — за короткий час Василь став висококваліфікованим електриком, Терезія — арматурницею (вона вже й заміж встигла вийти за хорошого хлопця-будівника Степана Галаса), Іван працює за фахом — техніком.

Мати Василя має десятеро дітей, і він, жартуючи, каже, що скоро сюди прибудуть нові Чухрани. Недавно юнака обрали секретарем комсомольського комітету будови.

І ось цей Василь, почувши, як захопився я розповідями про боротьбу з водою, порадив побувати «на тім боці», тобто за перевалом.

— Нехай хлопці пригадають одну січнуву ніч,— натякнув.— Коли комсомольця Йосипа Поповича «заслуженим нирцем» охрестили.

Але ще раніше, ніж я потрапив за перевал, мені пощастило зустрітися з героями тієї «січноївої ночі». Ось що вони розповіли.

...Кілька днів падав густий сніг. Гори вбралися в біле, смереки на схилах зробилися низенькими, ніби навколюшки стали... І раптом повіяв вітер з півдня. Лише одну ніч хазяйнував він у Карпатах, але цього було досить, щоб ріки переповнилися. Могутня сила повені понесла на собі вирвані з корінням дерева, кам'яні брили, цілі острівці...

О першій годині ночі на будівельному майданчику за перевалом почувся сигнал тривоги.

Ті, що побігли до будинку електростанції, були свідками несподіваного: прорвало ряж, який відгороджував споруду від ріки, і вода з ревом вливалася в машинний зал.

Не минуло й кількох хвилин, як турбіни сховалися під водою; вона тепер котилася вільно далі, ринула крізь отвори майбутніх

вікон, прокладаючи собі найкоротший шлях.

По слову начальника дільниці десятки людей кинулися відновлювати рядову перепону. В хід пішло каміння, мішки з землею, сміливці перехоплювали на хвилях дерева і тут же використовували їх для гаті.

Три години напруженої, героїчної боротьби — і ріка підкорилася. Вона не втихомирилася, ні, дружні зусилля людей зломили її впертість.

Але чим відкачати воду з приміщення станції? Адже насоси в турбінному залі? Отоді-то на допомогу і прийшов Йосип Попович. Комсомолец одяг водолазний костюм і, захопивши потрібні інструменти, наказав товаришам спустити його під воду.

Скільки годин може пробути людина в крижаній воді, в повній темряві? І як працювати! Адже треба було не просто знайти мотори, але й демонтувати їх і — деталь за деталлю — винести на поверхню. Йосип Попович не знімав водслазного шолома до світанку. Тільки коли уже насоси запрацювали, він стомлено обіперся на круглу секцію трубопроводу, стер з чола рясний піт...

— Присвоюємо тобі звання заслуженого нирця! — жартували комсомольці, з гордістю оглядаючи свого товариша. Вони наче не вірили, що цей непоказний хлопчина здатний на такий подвиг.

...Думаю, дядю, що Йосип Попович міцно завоював собі місце у великому побратимстві будівників. І замислююся — чи міг би і я бути таким?

Твій Олекса».

Лист третій

«Лист одержав. Читав його спершу сам, а потім з новими моїми товаришами. Всі ми сміялися над твоєю, дядю, допитливістю і дивувалися, як і ти, що в «Тлумачному словнику» нема пояснення слова «торкрет». А у Вільшані всі і без словника добре знають, що це таке...

Ну, а про «маркшейдера», можливо, і вірно сказано в словнику — «людина, що займається геодезичними зйомками гірничих виробок». Але на закарпатській будові «маркшейдер» — поняття більш конкретне. Маркшейдер — це Михайло Ярмолайович Шапуло, або просто Ярмолаїч. Маркшейдер — це той, хто визначив новий шлях воді тереблянській з такою точністю, яка здивувала не лише молодих робітників, а й досвідчених майстрів гірничої справи.

Познайомлю тебе з Ярмолаїчем. Уяви солідну, навіть трохи важкувату людину з широким свіжим обличчям і сірими веселими очима. Ярмолаїча завжди можна побачити в оточенні молодих помічників, і тому, мабуть, сам він здається молодшим за свої роки. А йому вже сорок п'ять.

Сімнадцятирічним юнаком Михайло Шапуло пішов добровольцем на Дніпрогес і працював там підручним електрослюсаря. Потім без відриву від виробництва вчився на курсах геодезистів, відвідував робітфак. На Волгобуді він уже закінчив технікум і з того часу мандрує з будови на будову. На Закарпатті його десята «збойка»... Бачу, дядю, на

твоєму обличчі запитання: «Що таке збойка?» А це дуже цікавий етап підземних робіт. Коли дві групи тунельників, що протягом місяців або навіть років ідуть під землею назустріч одна одній, зустрічаються, нарешті, у визначеному проектом місці.

Так було і тут, в Карпатах. І першим мислено «пройшов» під шестиметровою товщиною Бовцарського перевалу головний маркшейдер Ярмолаїч. Пройшов, спираючись на науку, на точні розрахунки і ще — на те особливе чуття, без якого маркшейдером не станеш.

Він був не сам, звичайно, у своїх «розвідках». Молоді його друзі — Овсій Астанаєв, Денис Аксьонов і Таня Широкопетлева на всіх етапах працювали поруч з Ярмолаїчем. І тоді, коли він лише на папері викреслював трасу тунелю, і тоді, коли горизонталі місцевості звірялися з картою. Тисячі метрів майбутнього тунелю довгі місяці приковували до себе їхню увагу...

Не забудуться ночівлі під відкритим небом десь серед скель або в затишку чагарників. Чотири, п'ять годин сну, і знову з металевою стрічкою, рейками, з важким теодолітом — вперед. А часто і назад — ще раз перевірити зроблене, пам'ятаючи правило: «Сім раз відмір...» Найміцніший фізично Іван Важко надвечір все частіше прикладався до фляги з водою, але його не треба було агітувати: поки надворі день, і він, і Ганна Тома, і всі інші підсобники безвідмовно виконували свої нелегкі обов'язки.

А вночі ще й мріяли... Так, мріяли вголос

кожен про своє. Іван Важко лягав близько від Ярмолаїча і допитувався:

— Ну, є в мене «маркшейдерське чуття»?

— Якби не було, Іване, не ходив би ти з нами. Ми ж, знаєш, випадкових людей біля себе не тримаємо.

— Спасибі, Михайле Ярмолайовичу! — шепотів Іван Важко.— От, слово честі, засяду за геодезію. А там на курси пошлете...

Вони замовкали, і тоді чувся повчальний голос Овсія Астанаєва:

— Ти, дівчино, на пам'ять більше надієшся... А треба підручник при собі мати і радитися з ним частіше. Геодезія, Таню, це не віршик завчити.

Таня Широкопетлева гаряче виправдовувалася і помилку свою, на яку вказав Овсій після зіставлення кількох виведених нею показників, пояснювала... втому: «Сонце зранку пекло нестерпно, у мене аж голова розболілася». Овсій сміявся тихенько — не вірив. І знову нагадував про підручник...

Не один раз група Михайла Ярмолайовича побувала на перевалі і зимою.

Під землею гриміли вибухи, з обох кінців вгризалися в монолітне тіло гір прохідники. І частенько начальник будівництва турбував головного маркшейдера:

— Переверте ще точність ваших розрахунків.

Михайло Ярмолайович теж хвилювався. За плечима досвід дев'яти збійок — на Кавказі, в Карело-Фінській республіці. Перебирав їх у пам'яті. Та виходило, що ця ні на одну попередню не схожа. Досі подібні траси, як

правило, ділили на короткі ділянки і на поверхні будували кілька шахт. З них і вели проходку. За таких умов легше орієнтуватися. А тут від цього відмовилися. Економили час і кошти. Спробуй пробитися шахтними колодзями на глибину кількох сот метрів! Скільки потрібно механізмів, матеріалів, людської праці. А дорога? Її б довелося прокладати в таких місцях, де є лиш звірячі стежки... Головний маркшейдер наполягав на варіанті без шахт. І ось цей варіант здійснюється. Нічого дивного нема в тому, що питання про точність розрахунків постає знову і знову.

А на греблі, як і на будівництві станційного вузла, ходять тривожні розмови. Шапуло не має права ігнорувати їх.

Ось повернувся з тунелю Іван Важко.

— Чули, пророкують нам, що прохідники ніколи не зустрінуться. Наосліп, мовляв, ідуть... Буде два тунелі замість одного.

Говорить Іван, а сам стривожено дивиться в очі Михайла Ярмолайовича. І тут словом не допоможеш, треба іти на трасу і, ще раз вивіривши всі дані, з цифрами в руках довести — тривога безпідставна.

Згодом нова версія. Її почув у маршрутному автобусі Ужгород—Хуст.

— Вільшанці самий кремій з тунелю вивозять, а в бистрянців — глей. Отже, горизонти різні... Пройдуть одні над другими, не інакше...

Хтось же сіє ці чутки...

Якось Михайло Ярмолайович зупинився зі своїми помічниками біля входу в тунель.

Саме заступала друга зміна. Були тут відомі вже на будові майстри-прохідники, були й новачки. Побачивши геодезичний прилад в руках Івана Важка, один з будівників кинув ніби жартома:

— Хоч би ця машинка сказала нам...

— Машинка навряд чи скаже. А от Ярмолайович повинен... — озвався літній прохідник в брезентовій куртці. І звернувся до головного маркшейдера:

— Ми розуміємо, Михайле Ярмолайовичу, це ж не аптека, розходження можливе. Але... хочеться, щоб не дуже велике. Кажуть, що варто хоч трохи ухилитися від осі, і на чотирьох кілометрах он скільки набіжить.

— Хто ж вам дасть ухилитися? — запротестував Шапуло.

— Хто... Навіть оцей прилад може підвести... Хіба не буває? — в голосі прохідника чулася справжня стурбованість. Така ж стурбованість — на обличчях інших робітників.

— Розходження, товариші, буде, ми його передбачаємо..

Виразно вимовляючи кожне слово, Шапуло спостерігав, яке враження справляє таким своїм «вступом». І раптом, посміхнувшись, додав:

— Буде розходження, але скоріше теоретичне, ніж практичне. Не в метрах, як дехто думає. Найбільше — один-два сантиметри. Це вас не лякає?

Дехто підбадьорився, але в окремих на обличчях одночасно і надія, і невіра.

Прохідник стояв задумливий, серйозний.

Нарешті, він простяг Михайлові Ярмолайовичу руку.

— Ну, спасибі за добре пророкування. Тепер я всім нашим скажу: вірно йдемо. І щоб ніяких більше дезорієнтуючих балачок!

Місяць за місяцем минав у напруженій праці. Під землею вже з'явилися і породовантажні машини, і потужні насоси, і електровози. На плані щодня заштриховувалися нові ділянки пройденого тунелю. І ось, нарешті, обидві бригади залишили позаду першу тисячу метрів, потім «розміняли» другу. Чим менша відстань розділяла їх, тим настирливіше хтось пускав чутки про невдалі розрахунки, твердив, що тунельники повинні були зустрітися ще на тому тижні, а тепер, мовляв, вони вже остаточно розминулися, навіть не відаючи про це...

А до місця збойки, справді, залишалось менше двохсот метрів.

Отоді-то на нічній зміні вільшанці вперше почули глухі вибухи, які долинали від сусідів. Радісне збудження охопило прохідників. Звістку в ту ж мить передали телефоном начальникові будівництва. Та він ще не встиг прийти, як нове відкриття приголомшило декого: вибухи чулися не попереду, а десь ніби вгорі, над тунелем.

Начальник будівництва, головний інженер, головний маркшейдер — всі були тут, чекали нових вибухів. Потім рахували їх. Найвиразніше чомусь чулося не тим, хто стояв біля самої двохсотметрової стіни, що розділяла тепер тунель, а тим, хто одійшов трохи назад. Окремі вибухи лунали ніби над головою.

Викликали по телефону начальника станційного вузла:

— Ми чуємо ваші вибухи.

Там не повірили. Домовилися, що зараз і вони прислухатимуться уважніше. І ось закладено кілька зарядів. Усі відходять на необхідну відстань, і в тунелі один за одним розлягаються лункі удари.

Знову викликають сусідів. Ніяких наслідків: туди не долетів жоден звук.

— Що за чортівня! — лаються прохідники.

Експеримент повторюють багато разів.

Нічна зміна жінчається...

Начальник будівництва зачинився в кабінеті, перечитує пояснювальні документи, складені у свій час головним маркшейдером. Відшукує у сейфі акт, в якому авторитетна комісія радила на вільшанській ділянці проходки відхилитися на такий-то градус північніше. Тоді осі обох частин тунелю, мовляв, зійдуться. Головний маркшейдер Шапуло замість того, щоб «відхилитися», відхилив зауваження комісії... «Вперта людина!»

— Зайдіть, Михайле Ярмолайовичу. — подзвонив начальник головному маркшейдеру. — Або ні, я сам до вас...

І ось він, Костомаров, у кабінеті Шапула. За кресленнями сидять молоді друзі Михайла Ярмолайовича: Овсій Астанаєв, Таня Широкопетлева, Денис Аксьонов... Обличчя у них зосереджені, але спокійні. І сам Шапуло весь зібраний, без жодних ознак тривоги.

Шапуло запропонував начальникові будівництва стілець.

— Вибухи... Вони нас трохи дезорієн-

тують,— заговорив Костомаров.— Не там ніби гримлять,— і, примруживши очі, гостро вдивився в обличчі маркшейдера.

— Я думав над цим явищем. І над тим думав, чому ми сусідів чуємо, а вони нас ні. Таємниця криється в породі, з якої складається перепона. Там твердіша порода, і вона дає більше відлуння. А у нас звуки відразу гаснуть...

— Так... Маєте рацію,— погодився Костомаров. Він і сам прийшов до такого ж висновку і хотів пересвідчитися, як думають інші. Потім вів далі: — Поміж кам'яними прошарками є порожнини... Звук туди проникає значно легше... Отакі місця і дурять нас, примушують даремно хвилюватися. Ви згодні зі мною, товариші?

У маркшейдерській гаряче підтримали Костомарова. Глибока віра в точність зроблених розрахунків залишилася непорушною.

...І тут, дядю, я підхожу до головного, до тієї урочистої хвилини, коли...

Та про це — в наступному листі.

Олекса».

Лист четвертий

«Можливо, дядю, що незабаром нові важливі діла — а Терезько-Рікська гідроелектростанція визначена урядом як пусковий об'єкт — заволодіють і розумом, і серцем будівників. Але сьогодні всі тут ще живуть пам'ятним днем 27 березня. Від різних людей чув я про нього. Від прохідників, які власними руками закладали ті 68 останніх заря-

дів. Від машиністів електровозів, що вивозили останні кубометри породи, від... телефоністки, якій випало щастя з'єднати начальника будівництва з Москвою для радісного рапорту.

Кажуть, день 27 березня був по-справжньому весняним. Марія Кушнір — водій електровоза — прийшла на греблю з букетиком ніжних пролісків; вона їх побачила ще з вікна свого гуртожитку і от не полінувалася, зібрала.

— Прохідникам приготувала? — спиталися у неї.

— А чому б не вам? — посміхнулася Марія.

Бетонярі весело запротестували.

— Е, ні! Наше свято пізніше буде. Сьогодні не ми іменинники.

— А є хіба іменинники?

— Нема, так будуть! Побережи проліски до восьмої години.

«Що ж буде о восьмій? — подумала Марія. І відразу радісне передчуття оволоділо нею.— Невже збойка?» З дня на день чекала вона, як і всі, цієї урочистої хвилини.

До кінця зміни ціла година, але біля входу в тунель зібралося чимало будівників. Настрій у всіх піднесений. Марія Кушнір приєдналася до гурту дівчат і за хвилину вона зрозуміла, що не помилилася. Говорили про збойку. Проте, що приходив головний маркшейдер Михайло Ярмолайович і на запитання «коли?» відповів упевнено: «Сьогодні. Залишилося пройти п'ять метрів».

Дві цифри знов і знов чулися в розмо-

вах — «п'ять» і «вісім». П'ять метрів розділяли бригади прохідників, які довгі місяці ішли одна одній назустріч. І ця зустріч повинна відбутися о восьмій годині вечора...

Зустріч під землею... Невже дійсно і вода, і кремень, і завали, і сотні інших, дрібніших перешкод, що траплялися щодня, щогодини на шляху будівників, подолано?!

Марії дуже хочеться вірити в це... Адже й вона чимало попрацювала, і її кропили підземні «доші», і її не раз і не два відгороджували від світу багатотонні зсуви.

Проштовхавшись наперед, Марія показує своє посвідчення і входить у тунель.

Гудуть, як завжди, мотори водовідливу. При світлі електроламп працюють арматурники, бетонувальники. В окремих місцях почали вже облицювання, і тунель тут набирає вигляду звичайної труби.

Десь на першому кілометрі Марія зустріла Людмилу Дмитрівну Смирнову — геолога будівництва.

— Ну, що там? — не стрималася Марія Кушнір.

— Зараз саме свердлили почали. Кажуть, з обох боків, хто швидше... А ви на зміну? Щаслива! Я б і ночувати в тунелі залишилася, щоб тільки своїми очима все побачити.— І Людмила Дмитрівна зітхнула.

«Яких тільки спеціалістів тут немає! — думає Марія.— І кожний вносить свою частку... Кожний дбає про те, щоб гідростанція була могутньою, міцною, красивою. Щоб вона служила народові віки...»

Коли наблизилася, нарешті, до місця, де

працювали прохідники, пізнала по голосу бригадира Якова Підгайного. Він комусь наказував змінити бур на довший, шестиметровий...

...Марія приймала електровоз на ходу, його саме кінчали завантажувати, і вона дивувалася, чому це сьогодні працюють ніби швидше, як завжди. А їй же так хотілося затриматися біля прохідників, пересвідчитися, що бур пониже, нарешті, останню перепону. На тім тижні, коли вона їздила у вихідний додому, в Березово, земляки-колгоспники дали їй наказ:

— Не взивай, Маріє, головного. Щоб уміла потім і нам розповісти, яка то буде зустріч під землею.

Один рейс, другий, третій... Стукотять колеса в такт Маріїним думкам. І згадується їй той перший день, коли прийшла з села на терблянську будову. В комсомольському комітеті Марії порадили стати арматурницею. І вона стала. Вже потім пішла на курси машиністів електровозів...

Ось діляниця, де під шаром бетону сховалося металеве плетиво, зроблене її руками. Хто не знає, той і не догадається, скільки праці вкладено, щоб ця стіна була такою міцною і гладенькою. А скоро підземною дорогою потечуть могутні води Терєблі і тектимуть десятки, а може й сотні років, віддаючи свою силу турбінам. Гей, якби було добре замурувати десь отут для майбутніх поколінь, як це зробили у свій час на Дніпробуді — Марія читала — таку нержавіючу металеву

дощечку з написом: «Люди радянські завершували це будівництво у році 1955, славнім році, що вінчає перше в історії Закарпаття вільне десятиріччя!» А під написом поставити імена найдостойніших...

— Гей, дівчино. Доволі породу возити. Збігай в магазин за вином! — зустріли її радісними вигуками прохідники.

Вона зрозуміла: «Сталося!» Скочила на рейки... І побачила: прохідник тулився до зробленого буром отвору, кричав щось, ніби бавився, а потім наставив вухо, прислухався. З «того боку», який був тепер так близько, йому відповідали, і прохідник повторював почуте для всіх присутніх.

— Кажуть, бур вийшов в центрі... Точно в центрі... Вітають вас з перемогою. Обіцяють зробити все, щоб наблизити зустріч... Готують вибухівку...

— Розумні! — обізвався хтось з прохідників.— Це вони збираються нас випередити...

Марія Кушнір, згадавши щось, кинулася до своїх речей. В схованці на електровозі вона знайшла букетик пролісок.

— Де головний маркшейдер? Це від мене йому,— сказала Марія.— Чули, бур вийшов в центрі тунелю! Точно в центрі!

— Дійсно, треба і Михайла Ярмолайовича порадувати,— згадав бригадир, який тількино доповів по телефону начальникові будівництва про наслідки контрольного буріння.

Викликали Вільшану. І довідалися — нема в Управлінні Михайла Ярмолайовича. «На той бік поїхав», — сказали про нього в маркшейдерській.

— Це для нього буде, мабуть, остання мандрівка «навколо світу». Скоро ж ми найкоротший шлях відкриємо, своє «метро», — обізвався молодий кріпильник.

Марію Кушнір вже чекав завантажений електровоз. Вона виключила мотор, дала сигнал. Їхала зовсім помалу, і всюди, де працювали люди, лунав її дзвінкий голос.

— Перемога, товариші! Крізь діру вже й розмовляють з «тим боком». І все вийшло точно, не розминулися прохідники!

Скоро в тунелі зробилося зовсім тісно. Його заповнили робітники, інженери. Прийшов начальник будівництва. Всім хотілося бути свідками збойки.

І знову передавали з вуст у уста останню новину. Зриватимуть перепону відразу з обох сторін, щоб нікому не заздрісно було.

Як же помалу рухаються стрілки годинників!

Та, нарешті, закладено заряди вибухівки. Їх аж 68! Сусідам повідомлено: зривати у вісім нуль-нуль...

Останні хвилини... Люди звільняють забій, відходять на потрібну відстань. Гаснуть одна за одною електролампи в небезпечній зоні. Їх викручують зривники, які теж «відступають» в глиб тунелю.

В чорній порожнечі спалахує вогник... Мить — і страшної сили вибух струснув гори!

Марія відчула, як загуло, задзвеніло все навкруг, дихати стало важко. Та, мабуть, радісно було в людей на серці, якщо вони, ніби діти, побігли з вигуками вперед, туди,

звідки наповзав попід склепінням сивий густий дим.

Ось уже хтось із зривників зник в утвореному вибухом проломі. Тиша, мертва тиша супроводжувала його — всі завмерли в чеканні. Хвилина, друга... І раптом звідти, з «того боку» донеслося приглушене, але дружне «ура». Це тунельники станційного вузла вітали першого свого гостя...

Скоро пролом став своерідними золотими воротами. Не звертаючи уваги на воду, що сочилася з багатьох шпарин і кропила щедрим дощем, на гострі уламки твердої породи, які стирчали всюди, будівники проходили крізь ті ворота з урочистими, натхненними обличчями. Такими, мабуть, билинні богатирі вступали у нові царства, звільнені від злої сили. І це можна було зрозуміти. Адже скоро рено гори — грізні, скелясті, неприступні...

На святі довгожданої зустрічі в перші найурочистіші хвилини не було лише головного іменинника — Михайла Ярмолайовича. Вже кілька разів згадували вони — де ж він?

Та ось з'явився, нарешті, головний маркшейдер! Прийшов з боку станційного вузла. Стомлений і трохи ніби засоромлений.

— Спізнився... Машина підвела — карданний вал вийшов з ладу, — пояснював Шапуло. — І треба ж застряти на дорозі в такий день.

Він щиро переживав невдачу. А вона ж зовсім маленька, його невдача, в порівнянні з тією удачею, яка була ось тепер в усіх перед очима.

— Отже, крахнули всі «проорокування».

Не розминулися! — бригадир прохідників Яків Підгайний міцно стискав руку Михайла Ярмолайовича.

І це слово, якого немає в жодному словнику, створене, мабуть, тільки-но, напрочуд добре передавало зміст події. Так, саме «крахнули» надії тих, хто розповсюджував наклепницькі чутки про будову!

...Коли трохи згодом пролом був остаточно розчищений, точні прилади показали — розходження між двома частинами тунелю становило по висоті дев'ять міліметрів, вперек — дванадцять міліметрів.

Ні, даремно приберігала і таки вручила Михайлові Ярмолайовичу Шапуло букетик перших весняних пролісок, зібраних 27 березня 1955 року, водій електровоза Марія Кушнір. Такої точності проходки в подібних умовах досі не знала маркшейдерська служба!

* * *

Ти, дядю, дочитавши мого листа, очевидно, уявляєш, що все вже на будівництві зроблено, і мені, твоєму племіннику, нічого не залишається, як тільки розпитувати у людей про «подвиги минулих днів». Але це не так. Я ще в першому листі говорив тобі про «торкрет». От ми з дідом Петром порадилися, і я вирішив... Вірніше, я давно збирався попроситися на роботу, щоб разом з моїми ровесниками зводити чудову гідростанцію в Карпатах. І тепер... попросився на торкрет... Так, дядю, називається дуже важливий процес облицьовування стін тунелю. А людей,

які знають це ремесло, на Закарпатті нема, і ми всі працюємо і вчимося, вчимося і працюємо...

Думаю, що робота не завадить мені і далі збирати для тебе цікаві етнографічні матеріали... Для тебе, бо мене віднині вважай будівником-торкретчиком. Торкретчиком, можливо, тимчасово, а будівником — на все життя! Хочу бути з такими, як Михайло Ярмолайович, як Петро Чейпиш, як Дмитро Маді і Марія Кушнір... А хто хоче, той свого доможеться. Ти ж сам мене завжди так учив. Я ще буду ватиму, дякую, і Київське метро, і гідро-станції на Дніпрі. У мене розправилися для льоту крила, як у Довбушевих голубів.

Твій *Олекса*».

ЗАБУТИЙ ЛИСТ

К оли все, що привіз Андрій Лихоліт з міста, вже побувало в руках дружини, вона раптом промовила з докором:

— А Грицькові нічого не купив. Забув. Завтра ж сімнадцяте...

Так, знову він забув про день народження сина. І не тому, звичайно, що був до нього байдужий. Всіх трьох любив, для кожного в серці зберігалося своє містечко. Просто пам'ять підвела.

Відчувши себе ніяково, Андрій Лихоліт почав думати над тим, як виправити помилку. Серед дрібничок, куплених в райцентрі, де він брав участь в нараді механізаторів, одібрав пластмасовий ліхтарик. Хіба його подарувати? Але одразу ж пригадав: ліхтарик у Григорія є. Хіба самописку? Але знову ж таки дружина сказала, що самописку хочуть подарувати молодші діти, про це вони кілька днів тому радилися з нею.

Лихоліт замислився. В сільмазі є, звичайно, іграшки, цукерки. Та все це не для Грицька. Як-не-як, хлопцеві п'ятнадцять років.

А на зріст він майже з батька. Ще трохи — і до дівчат почне придивлятися... Та що там скоро! Днями дочка сусіда Ганя, теж восьми-класниця, яка приходила до нього за книжками, так чарівно посміхалась і лукаво поглядала на Гриця. При цьому спогаді на засмаглому обличчі Андрія Лихоліта з'явилася тепла посмішка.

Він підійшов до вікна. Біля сарая порався Григорій. Навколо нього лежали колоди, пеньки і окремою купою порубані дрова, акуратні, ніби кожне поліно оброблялося рубанком.

«Ловкий, — з любов'ю поглядав на сина Андрій Лихоліт. — Виріс хлопець...»

Немовби відчувши на собі погляд батька, Григорій зупинився. Та ні, це він тому відклав на мить сокиру, що штани на коліні тріснули.

«Виріс хлопець, — радісно повторив у думці Андрій Лихоліт, — все на ньому тріщить...»

Й одразу ж прийшла в голову думка: «Ага, ось що я йому подарую».

— Іди-но сюди, — покликав він дружину, — як ти гадаєш, не посоромиться носити? — І він показав їй на ліжко, де вже лежали пересипані нафталіном солдатські шаровари.

— О! — мати проводить рукою легенько по синій діагоналі, яка стає ще красивішою, ніби тільки-но випрасуваною. — Чого ж соромитися! Такого матеріалу в нашому магазині не набереш, — ледь помітні лукавинки спалахують в лагідних очах жінки. Скільки разів вона дивилась на ці фронтові шаровари, скіль-

ки разів прикидала, де і що доведеться підрізати, вкоротити, де вшити, щоб міг носити їх старший син... Важкі були роки післявоєнні. А тепер долежалися. Не доведеться, мабуть, і за ножиці братися. В самий раз Грицькові будуть!

...Ранок видався ясний, теплий, горобці за вікном так розцвірінькалися, ніби весілля у них. Григорій розплющив очі і не міг навіть зрозуміти, котра тепер година. Скільки світла навкруг, трепетного, сонячного світла!

— З днем народження тебе, Грицю,— першою поздоровила його сестричка Надійка й одразу ж підштовхнула Костю, який лежав поруч з нею, і зашепотіла йому у саме вухо:— Він не бачить! Не бачить!

Кость смикнув сестричку за кіску.

— Мовчи... — і поважно підвівся на ліктях. «Літ до ста рости вам без старості»,— продекламував, звертаючись до Григорія. Кость вчиться в шостому класі, і йому не можна, звичайно, поздоровляти так по-дитячому, як це зробила Надійка.

Ось уже й авторучку бачить Григорій, і Надійчин малюнок, де зображені не то птиці, не то тюлені. Тільки подарунок батька залишається непоміченим: діагоналеві штани висять на спинці стільця.

Пора вставати. Григорій підхоплюється, звично простяг руку за одежею. Але де ж вона? Сорочка ось, а штанів нема.

— Костик, спитай, у мами, де мої штани,— просить молодшого брата.

— Ма! — гукає на всю силу Костик.— Де ти, ма!

Та входить батько. Усміхаючись самими очима, звертається до сина.

— А ти ось ці візьми... підійдуть?

За мить сині діагоналеві штани вже були на хлопцеві. Він знітився від несподіванки, але задоволений, дуже задоволений.

— Ну як? — питає мати, яка стоїть поруч з батьком. — Не великі?

— Наче на мене пошиті.

— Нема міцнішої одежі, як солдатська, — повчально говорить батько. — Носи, синок!

Спідлоба дивиться на брата Костик. Йому завидно. Щоб хоч якось втішити себе, він заявляє.

— Коли я буду таким, як ти, батько подарує мені ще кращі.

* * *

З сільського клубу Григорій вертається, заклавши руки в глибокі кишені. Йому хочеться співати. Це записочка, яку перед початком сеансу йому передала Ганя, зробила хлопця таким щасливим.

Він знає її вже напам'ять.

Тільки куди сховати записку, адже Костик має звичку всюди нишпорити. Не дай бог, щоб йому потрапила до рук Ганина записка!

Хіба скористатися оцією маленькою кишенькою для годинника?

Він складає записку вдвоє, потім ще і ще. Але спершу ніж сховати її, треба перевірити, чи ціла кишеня. Григорій два пальці опускає в кишеню й одразу знаходить на дні якийсь папірець. Він підійшов до стовпа і при світлі

ліхтаря почав розгортати. Папірець розпався на окремі шматочки, але чорнило не злиняло, і Григорій, розклавши їх на коліні, почав читати.

Спочатку стояло слово «Андрій». Поруч знак оклику, далі: «Отже, не збираєшся ти в наші місця вертатися, якщо попросив у мене насіння царицинських кавунів... Нехороший... А може, й хороший, та не мій. Прощавай. Поганого тобі не бажаю, а що повірила — моя помилка».

«Батькові записка»,— зрозумів й одразу ж погасив ліхтарик. Але навіть у темряві Григорій виразно бачив потертий лист. Виявляється, в минулому була жінка, яка помилилася в його батькові. Повірила й помилилася...

Григорій спробував уявити собі її. І чомусь у його свідомості виник образ Гані.

І треба ж трапитися такому! Саме сьогодні, коли Ганя вперше відповіла на його безконечні записки... Якась досада, незаслужена обида оволоділи ним і вже не залишали кілька днів.

Григорій наче став дорослішим. Він придивлявся до батька. Здавалося, запитував його про щось важливе, незвичайне. З матір'ю Григорій починав ніби ненароком розмову про її дитинство, дівочі роки, про те, де і як вона познайомилася з батьком...

— А ти з ним про це поговори,— жартівливо відкручувалася від розмови мати.— У нього, мабуть, пам'ять краща за мою.

Батькова тайна мучила Григорія. І прийшов день, коли він повинен був поділитися

своєю тайною з Ганею — Григорій не міг більше мовчати.

Вони сиділи під старою вербою, коріння якої пило воду з Мжі-ріки, яка майже пересихала влітку, а потім знов воскресала під осінь.

— Ти сьогодні якийсь замислений, сумний,— мовила Ганя, малюючи щось прутиком на вогкій землі. Григорій не здивувався, тільки уважно подивився на неї.

— Я хочу знати, чому? — наполягала Ганя.— Між нами не повинно бути таємниць, ти ж казав...

Камінчик, потривожений Григорієм, покотився вниз і впав у річку. Зграйка мальків, схожих на хвойні голки, метнулася од берега.

— На ось, прочитай,— сказав Григорій, віддаючи дівчині свою знахідку, яку він схопив тепер у записній книжці.— Випадково знайшов у батьківській фронтівій одежі.

Ганя розклала папірці на траві і почала читати. Обличчя її вкрилося рум'янцем.

— Матері показував? — запитала вона після паузи.

— Навіщо?

— А батькові? Та ні, мабуть, йому не треба. Я навіть не знаю, як бути. Коли б у нашій сім'ї таке сталося... Ех, Гриша,— зітхнула Ганя і замовчала.— Батько твій, звичайно, забув про все.— Але за мить Ганя вже сперечалася сама із собою.— Ні, не міг він забути. З листа видно, що та... його знайома була розумною і гордою людиною.

Григорій кивнув головою, згоджуючись. Потім промовив.

— А може, ми не повинні осуджувати його строго, Ганю? Скільки доріг пройшов солдат, скільки зустрічей різних було?..

І раптом очі в Гані зробилися колючими, докірливими.

— Смішний ти... По-твоєму, виходить, що дома можна бути таким, а в дорозі іншим? Ні, неправда! Хороше й погане людина всюди носить з собою. Чого більше в людині, те й бере верх.— Ганя відкинула косу за плече, уважно подивилася на Григорія.— Хотіла б я знати, ой, як хотіла б — чого в тобі більше?

Вертаючись додому, вони вже не трималися за руки, як вранці. Між ними, розділяючи їх, була тінь Григорієвого батька.

В той же день віддав Григорій записку батькові. Знав її напам'ять і простежив за батьком, поки він не прочитав її до кінця. Після невеликої паузи їх погляди зустрілися.

— Так, синок. Все це було,— не приховуючи хвилювання, вимовив Лихоліт-старший і повторив.— Все було...

Не захищався, не виправдовувався. Мовчазний пішов в осінній, вже безлистий садок.

* * *

Трапляються в житті дивні речі. Багато років носив Андрій Лихоліт адресований йому лист, а оце вперше прочитав його. І якось по-новому, виразно уявив собі, за яких обставин, де і коли з'явилися на світ гіркі рядки про царицинські кавуни. Та ще коли б не почерк знайомий.

Лежала в межиріччі Дону і Волги ста-

ниця, закутана щедрими снігами сорок другого воєнного року. Вона справді лежала, тому що більшість будинків її були знесені, розкидані вибухами бомб і снарядів, лише де-не-де збереглися окремі оселі.

Ось у такій присадкуватій будівлі, вірніше в погрібнику під нею, довелося сержантові Андрію Лихоліту майже місяць відлежуватися. За цей час наслухався він слів німецьких більше ніж за все життя. Зміст їхній навчився трохи вгадувати по інтонації: задоволені фашисти добре себе почувають і розмовляють спокійно. А притиснуть їх на фронті — починають каркати, ніби налякані пострілом ворони: між собою гризуться, лаються, не цураючись, між іншим, і руських солоних словечок.

Збиралося їх у хаті стільки, що навіть у погрібник просочувався терпкий запах солдатських чобіт вперемішку з шнапсом. Дивувався Андрій Лихоліт: і як воно живе серед них те дівча чорномазе, що приносить йому галети, ліки і сигарети з ерзац-тютюну?

Знав Андрій — давно викреслили його з списків живих у протитанковім дивізіоні, як павшого в бою, тому що нічого іншого й подумати не можна було. Прострелило йому обидві ноги ще при друзях, а потім німці несподіваною контратакою потіснили наших за балку, а хто не зміг з місця рухнутися, той так і залишився. Всяке на війні буває.

Гей, попрощався в думках з далекою Україною Андрій Лихоліт, з рідними й близькими попрощався, з річкою Мжою, де верби день і ніч шумлять. Шумлять і дають при-

тулок птицям на своїх густих вітах. А йому, Андрієві, останнім притулком має бути, як видно, оцей окоп проклятий, що десять разів з рук в руки переходив і для багатьох могилою став.

Так він роздумував, тулячись до мерзлої стіни окопу, зовсім ослаблений від втрати крові, аж поки сон не скував його. І приснилося сержанту, немовби чорномазе дівча, зовсім незнайоме, називає його по імені і за собою веде по землі, по снігу, крізь біле і чорне, крізь ніч і день...

Потім дуже боліли ноги. Потім до смерті хотілося пити, а дівчина зникла, і він почав кликати її, напружуючись, аж поки не захрип зовсім.

Та скоро він опритомнів. І воду пив, справжню воду, скільки хотів. Мовила до нього та, що принесла води:

— Вдруге не клич. Терпи. Я Полкана через тебе побила, це він, мовляв, стогне під ліжком... Твоє щастя, що німці повірили...

Коли все зрозумів Андрій, подумав: «І твоє щастя, дівчино. Хіба тебе помилують, як дізнаються...»

Щодня гримотіло над головою — без нього війна продовжувалася. Інколи чув Андрій голоси солдатські, крики «ура». Він чекав, ціпеніючи від напруження. Навіть біль в ногах втихомирювався. А дівчина на його запитання «що там нагорі?» нічим хорошим не радувала.

— Якби вони змотували дроти, прокляті, а то нові та нові у всі боки тягнуть, все дротами переплутане. Не хочуть іти звідти.

Вона не знала, звичайно, що йти фашистам було нікуди, що вони потрапили в пастку і повинні були або вмерти, або капітулювати.

Якось дівчина почастивала його чудовим квашеним кавуном.

— Подобається тобі,— зраділа дівчина.— А я боялася дати. Після солоного пити сильно хочеться.

Таких кавунів Лихоліт зроду не куштував. Солодкі і пахнуть вином. Скибочку з'їси — сил набираєшся. Дівчина показала у закуток, відгороджений дошками.

— Там ціла діжка. Вгощайся, як захочеш. Наші кавуни славляться на весь світ — царицинські!

До того часу, поки станицю, нарешті, звільнили від фашистів, і Андрій Лихоліт побачив світло дня, і сліпучий сніг, і спалені степовими вітрами обличчя воїнів великої армії, до якої він і сам належав, діжка в погрібнику спорожніла.

Він піднімався по драбині, підтримуваний солдатом, помалу переставляв величезні, закутані сірими ковдрами ноги. Та, що врятувала Андрія, стояла серед воїнів. Він тільки по косах, по очах впізнав її: дівчина наче вмилася живою водою і зробилася справжньою красунею. Вона вже встигла скинути своє лахміття. Біленьке плаття облягало її тіло, вона виросла з нього, пошитого ще до війни.

— Спасибі тобі, хазяйко, за нашого сержанта,— дякували дівчині солдати.— Ти врятувала його і вилікувала...

— Кавуни йому здорово допомогли,—

жартувала дівчина.— Ось запитайте, нехай сам скаже.

Сталося так, що госпіталь, куди одвезли Андрія, незабаром перекочував у станицю. Так вони знову зустрілися.

А потім, як завжди буває, прийшов час розлуки. Прощалися з Доном війська, поспішали під Курськ та Білгород, на Кавказ, в інші місця.

Останній кавун винесла молода господиня з погрібника, частуючи перед далекою дорогою Андрія та його товаришів.

Він попрохав:

— Дай десяток кавунових насінин. У нас, під Харковом, земля не гірша.

Здригнулася дівчина, та одразу й всмінулася. Пішла до вікна і там приготувала маленький пакетик з насінням...

Чи міг він догадатися, що не в чистий папір загорнуто насіння, що в ту хвилину дівчина прощалася з ним назавжди.

* * *

Вечеряли всі разом, мати накривала на стіл, турбувалася про кожного і, як завжди, сама сіла останньою.

— Вареники з картоплею? — спитала Надійка.— А я з капустою більше люблю. Чому не зварила з капустою?

— Рано ще... Ось нашаткуємо і зимою будемо варити. От, добре, що ти нагадала. Діжки, батьку, треба підправити. Обручі заіржавіли. Ми капусту в цьому році з яблуками насолимо у великій діжці.

— Яблука — це добре. Підтримав дружину Андрій Лихоліт.— Ще перець... А потім, знаєш, ми про кавуни забуваємо. Тепер пізно, не дістанемо вже, а місяць тому скільки їх було!

— Бач, чого захотів! — (Григорію, який в цю хвилину глянув на матір, здалося, що вона якось загадково усміхнулася).— Кавуни тут не ті. От якби...

— А я і забув... — батько повернувся до Григорія.— Вчора ти знахідку свою приніс. А чи нема там в кишені і зерняток. Вони були загорнуті і, певно, висипалися.

Григорій здригнувся. Він не сподівався, що батько буде нагадувати про ту знахідку при матері.

Але пальці вже самі обмацували кишеньку. Так, батько правий. На дні лежало кілька твердих зерняток.

— Є!? — з незрозумілою посмішкою, чомусь ніби радіючи, батько простягнув до сина руку.— Давай...

П'ять чорних зерняток лягли на бітьківську долоню, а він дивився на них, дивився, як на найбільшу в світі коштовність. Потім повернувся до дружини.

— Пригадуєш?

«Так, звичайно, вона пригадує,— стверджували очі матері,— все пригадує...»

А перед Андрієм ясно постали в уяві потерті пелюсточки записки, знайденої ним, і він тепер тільки зрозумів, чому в першій мить ніби впізнав той почерк.

ОБРУЧКА

Івчат прийшло двоє, вони були дуже схвильовані. Черговий рятувальної станції вислухав їх, а потім подав знак матросові, який вже збирався відчалити од берега на моторці, і той заглушив мотор.

— Іди-но сюди, Андрію,— покликав матроса черговий. — Бо я сам не второпаю, чого від нас хочуть ці гарненькі «русалочки».

Іронічний тон чергового не сподобався дівчатам. Та, що стояла попереду, зняла темні окуляри і, блиснувши очима, запитала:

— Ви завжди такий дотепний? — потім, підвищуючи голос, наказала. — Покличте вашого начальника, чуєте? Негайно. Є ж у вас хтось старший?

— В даному разі старшина тут я,— всміхаючись відповів черговий і склав картинно руки на грудях.

Він стояв на спостережному містку — бронзоліций і бронзовотілий, у синіх плавках та біло-червоній шапочці ніс службу!

Матрос з рятувального човна був уже за

кілька кроків від містка, як раптом зупинився, ніби чимось вражений.

— Чуеш, Андрію, дівчата загубили в морі обручку, — жартівливо пояснював йому черговий. — Маєш шанс... Тільки спершу нехай скажуть до весілля це трапилося чи після.

Матрос наче й не чув жартів, а зніяковіло дивився на одну з подруг — не на ту високу, що сварилася, а на чорняву, острижену під хлопчика, тиху і засмучену.

Ось чорнява, якій, очевидно, і належала обручка, несміливо попросила матроса:

— Ви допоможете мені, правда? Там дуже глибоко, але вода чиста і все видно... Я пірнала кілька разів, але вода виносить, не пускає на дно.

Матрос спохмурнів.

— Де саме ви впустили обручку? — запитав він співчутливо.

— Он, бачите Руду скелю? Метрів за двадцять — двадцять п'ять від неї.

Матрос замислився, сів на парапет. Можливо, він вирішував зараз, як допомогти дівчині, а може, думав і зовсім про інше..

Протягом цілого місяця щодня зустрічав він цю дівчину тут, в Ялті, дуже хотів познайомитися, та не насмілювався. Нині, бач, випадок звів їх, і треба ж дізнатися, що вона вже заручена, а може, й заміжня.

Матрос обернувся до старшини.

— Попросимо дядю Федю, га?

— Старшина зиркнув здивовано на матроса, потім на чорняву. Тепер і він помітив, що обое збентежені. Здогадався: «Вона! Та сама незнайомка, про яку розповідав йому

Андрій» — і, звертаючись до юнака, схвально підморгнув:

— Ладно. Збігай за ним. Дядя Федя на буксирі.

За хвилину рятувальний човен, задравши носа, мчав у той бік, де в морі бовваніло низеньке сіре, як суша, буксирне судно.

Залишившись з дівчатами, черговий пояснів їм, хто такий дядя Федя. Краще за нього, старого шкіпера, ніхто не пірнає. Дядя Федя під водою чуває себе, як риба... А цей матрос, Андрій Летюк, харківський студент. Зараз у Андрія канікули, от він і влаштувався тут, підробляє як може...

Дівчата сіли на піску, очікувально дивилися на море. У чорнявої обличчя задумане, в оченятах якась зворушлива тривога. А подруга її вже, видно, заспокоїлась, і тепер, мабуть, їй кортить швидше повернутися на пляж. Саме туди поглядає вона крізь темні окуляри.

Із-за гір помалу насувається оксамитний вечір, такими вечорами славиться лише Крим. Море ще голубіє, але на його лоні вже перекочуються вслід за хвилями темні смуги. Ось вузька червона стрічка заходу перекреслила небо, а над нею попливли легкі хмарини: вони нагадують гори біля Сімеїза, закучерявлені лісами.

— Зрештою, нема чого сумувати,— порушила мовчанку подруга чорнявої.— Батько купить в ювелірторзі точнісінько таку обручку, і твій льотчик ні про що не знатиме. Чи, може, ти, Віро, віриш у прикмети.

Та не відповіла. Сторожко стежила за чов-

ном, на якому студент наближався до буксирного судна.

...Невисокого росту, широкогрудий, чисто поголений дядя Федя чекав, поки молодий матрос витягне човна з води і тільки тоді виплигнув на берег. Він тримав рибальське нехитре знаряддя, а в авосці вигнулася серпом довгаста рибина, так кілограмів на два-три, з білим черевом і сірою кістлявою спинкою.

— Спасибі, що човна прислав,— подякував рибалка старшині і показав йому свій улов.— Ставридка попалась, бачиш, яка!

На дівчат дядя Федя не звертав уваги, наче про них і про їхню справу йому ніхто нічого не казав.

«Хитрує»,— зрозумів студент маневр дяді Феді. Це нітрохи не здивувало його. Дядя Федя був, справді, майстром своєї справи, але там, де інший обійшовся б без торгу, він вимагав кругленьку суму. І частенько йому платили, як кажуть, дурні гроші, це коли у клієнта іншого виходу немає.

Зрозумівши, що дядя Федя набиває собі ціну перед клієнтурою, студент теж вирішив схитрувати.

— Я не встиг попередити вас, дядю Федю... Ота чорнява — родичка капітана другого рангу з нашого пароплавства,— тихо промовив він. Старшина хитнув головою, підтримуючи вигадку студента.

Дядя Федя примружив круглі, як вишня, очі.

— Розумію. У такому разі могорич брати не дозволяється...

Студентові дуже не хотілося, щоб чорнява

дівчина почула їхню розмову, і він обірвав дядю Федю.

— Могорич беру на себе.

Дядя Федя скоса позирнув на нього.

— Мало часу залишається. От у чому вся біда, — сказав роздумливо.

— Та це ж поруч. Біля Рудої скелі, — втрутився старшина. Потім він повернувся до дівчат. — Ось ваш рятівник, русалочки. Ну, а капітанові другого рангу я подзвоню і скажу, що дядя Федя пішов з вами, нехай не хвилюється, — старшина глянув красномовно на дівчат, щоб не почали вони, бува, розпитувати, про якого це «капітана» йде мова.

* * *

На другий день вранці Андрій Летюк, прийшовши на роботу, насамперед поцікавився, чи знайшов дядя Федя обручку.

— Чорта лисого її знайдеш, — вилаявся той. — Води наковтався, і все без толку. У мене взагалі, хлопче, з'явився сумнів... Я під водою шукаю, а обручка лежить десь у піску на пляжі. Хіба дівчисько пам'ятає...

— Шкода... — розчаровано промовив Андрій Летюк, і перед ним виразно постало засмучене лице дівчини. — Мабуть, темно було шукати, дядю Федю?

— Звичайно, не так, як зараз. Увечері і каміння на дні жовтувате, і вода.

— Та, може, сьогодні, ще спробуєте?

— Хай йому біс, — махнув безнадійно рукою дядя Федя. — День, бачиш, який, саме рибалити...

О восьмій над спостережною вежею рятувальної служби замаюрів прапорець. Старшина в бінокль оглянув прибережну ділянку моря, пляж, де вже було чимало відпочиваючих, потім повернувся в кімнатку, розгорнув вахтенний журнал і побачив запис у журналі, старанно виведений рукою старшини: «Ніяких пригод не було».

«Як це «ніяких пригод?» — подумав. Він незадоволено дивився на дядю Федю, який зібрався іти додому.

— Отже, далі шукати нема рації?

— Пусте діло.

— А що ж ми скажемо начальству? Капітанові другого рангу?

Тут дядя Федя хитро примружив круглі очі.

— Не мороч голови, Андрію. Я дівчат про все розпитав. Як вони потрапили сюди, і навіть про те, як висока красуня на бога вас узяла. Але мене, хлопче, на бога не візьмеш, я ж невірющий з самої колиски. От так... і будь здоров.

— Е ні, стійте, — зупинив його старшина.— То ви, виходить, і не шукали?

— Як це не шукав! Пообіцяли сотню — тоді й пірнув. На жаль, без результатів...

...Ніколи так не нудився Андрій на чергуванні, як сьогодні. День тягся, мов буксирне судно проти вітру. Андрій двічі кудись дзвонив, говорив про обручку.

— І далася вона тобі, Андрію,— посміхнувся старшина.— Ніби це ти з нею заручений, а не якийсь піжон...

— Чому піжон? — Андрій відчув, що обра-

зили не тільки чорняву дівчину, але й його самого. З першого ж погляду вона здалася йому скромною, розумною, вірною у дружбі і в коханні. До такої піжон і не підступиться.— Чому піжон, питаю? — повторив студент, насуплюючись.

— А хто ж він такий? Піжон, або, як кажуть тепер, стиляга. Хіба наш брат про обручки думає? Це тільки дикуни старорежимні...

— Ех ти, культурна людино! А про рушники чув? Наші діди і батьки ті звичай заводили — рушники сватам подавали, а заручини обручками скріпляли. Виходить — вони були дикунами, чи як?

Андрій круто повернувся і вийшов, грюкнувши дверима.

Але невдовзі знову з'явився біля телефону. Взяв трубку.

— Ось що, Володю,— заговорив до когось.— Привези все на таксі. Я заплачу. Так... Звичайно, мене підмінять.

По обіді до них причалив човен спортивного товариства «Буревісник», приїхало таксі. Троє хлопців в голубих майках перенесли в човен водозахисне спорядження, і вони попливли...

Андрій дав знак зупинитися біля Рудої скелі, що тисячотонною брилою нависла над морем.

— Десь тут...

— А хіба нікому показати? — запитав хтось.

— Я і сам знаю. Двадцять — двадцять п'ять метрів від скелі.

Андрію допомагали закріплювати на спині балон з повітрям, одягати водонепроникливу маску. За хвилину його вже важко було впізнати. До пояса прив'язали свинцеву гирю. Потім повезли на глибоке і там спустили: капроновий шнур-повідок почав швидко розмотуватися, далі рух коліщатка уповільнився.

За кілька десятків метрів від них на пляжі помітили, очевидно, як спускався водолаз. До човна попливли перші сміливці, а дехто побіг берегом під Руду скелю.

Ось вода з лівого борту забулькала, і на поверхні з'явилася голова водолаза. Його підхопили, втягли у човен. Водолаз тримав у руках металеву спортивну гранату, кілька конусоподібних грузків-донок, темну засургутовану пляшку — все, що знайшов на дні.

Скинувши маску, Андрій Летюк втомлено зітхнув. На чолі в нього сріблилися бісерні краплинки поту.

— Бреше, наше нам і віддасть,— сказав він вперто про море.— Ось передихну трохи і знову на дно.

Саме в ту хвилину, коли Летюк знову поліз у воду, на березі біля Рудої скелі з'явився і дядя Федя. Він приніс на пляж варених раків і досить успішно розпродував їх. Розмови, які точилися на березі, зовсім не цікавили продавця раків, втім, він, як видно, все чув, бо на зауваження якогось інтелігентного дідка з облупленим носом, що для розшуків золота давно використовуються спеціальні дуже чутливі електроприлади, голосно розсміявся і показав свої міцні руки.

— Там, де попрацювали оці мої щупи, іншим приладам робити нічого!

Раків у кошику ставало все менше. Та ось продавець побачив знайоме обличчя — на берег прийшла дівчина, чию обручку Андрій шукав у морі. Прийшла з чемоданчиком. Дядя Федя одразу помітив, куди вона дивилася і як дивилася. У голові мелькнула думка — взяти дівчину за руку, відвести вбік і наодинці назвати ціну за обручку, яку він ще вчора знайшов і заховав. Але одразу й передумав. Можливо, Андрій Летюк сказав правду, що вона дочка морського начальства: бач, он і водолазів прислали... Ну, нехай шукають, нехай. Йому, дяді Феді, поспішати нікуди.

Човен «Буревісника» підійшов до берега, з нього вийшов втомлений блідий юнак. На лобі у нього червонів рубець від маски для підводного плавання.

«Ото дурень,— сплюнув дядя Федя, впізнавши Андрія.— І чого він, справді, старається?»

Чого старається? Здогадка виникла і враз ніби освітила все.

«Так ось в чому річ! Андрію Летюку обіцяно великий куш за обручку. І він ні з ким не хоче його ділити. Скільки, цікаво знати.»

Дядя Федя допродував останніх раків і думав: варіант — вести розмову безпосередньо з дівчиною — відкинув як не зовсім безпечний. Люди догадаються, що він вчора знайшов обручку. Назвуть шахраєм. А Летюк, той, очевидно, має домовленість, в нього ви-

трати великі — на човен, на людей, на водолазне спорядження. Яку завгодно суму можна назвати.

Отже, вирішено — діяти тільки через хлопця. Більша частина, звичайно, належатиме тому, хто добув обручку з морського дна, ну а студента дядя Федя не обидить.

...Андрій Летюк вертається на свій пост. Назирці за ним іде дядя Федя. Але тією ж стежкою іде і дівчина в білому платті — вона випереджає дядю Федю, наздоганяє Андрія.

«Так і є! — радіє продавець раків. — Вона обіцяє, мабуть, ще більшу суму винагороди, аби тільки їй повернули обручку. Втратити обручку — для нареченої погана прикмета... Погомоніть собі любенько, погомоніть!»

Дядя Федя виймає хусточку, розв'язує вузлик. Товста обручка на його великій долоні виблискує віночком на сонці! Промінці іскряться, переплітаються, і дядя Федя вже бачить не обручку, а гроші, новенькі, він чує навіть, як вони хрускотять у нього між пальцями...

«Цікаво, скільки вона обіцяє?»

Але підслухати йому не вдається. Він тільки помічає, як Андрій Летюк потискує дівчині руку і як потім вона швидко пішла від нього вниз, до порту. Там серед десятків суден похитується на хвилях білий океанський теплохід.

«Це ж «Грузія», — догадався дядя Федя, і глянув на годинник. Скоро «Грузія» вийде в рейс. А у дівчини у руках чемоданчик...

Він біжить, махаючи порожнім кошиком. Біжить, важко дихаючи. Нарешті наздоганяє

Андрія Летюка на крутій стежці, яка в'ється між скелями.

— Вона... Вона від'їжджає?! — дядя Федя, відхекуючись, показує вниз, туди, де ще видно білу дівочу постать.— Дурню, навіщо ти відпустив її?

Раптом він посковзнувся і впав. Покотилися кошик з-під раків і обручка, що тримав у руці.

Розгубившись, він забуває, що ліворуч смертельне провалля. Він хоче кинутися униз, за тим сонячним віночком, що покотився, пострибав з каменя на камінь...

Андрій Летюк ледве встиг схопити його за парусову куртку.

Дядя Федя дивиться заклопотано то на білий теплохід у порту, то на обвалище скель, серед яких зникла дорогоцінна знахідка. Він ї зараз не розуміє, від якої небезпеки врятував його в останню хвилину студент. Він нічого не бачить, крім низки золотих колечок, які пропливають перед його очима і зникають у безвісті.

КОХАННЯМ ТРЕБА ДОРОЖИТИ

1

Дівчина з відрами перейшла військово- вому дорогу, але потім вернулася, зачекала, поки він пройде. Те, що військовий не зупинився і навіть не глянув на неї, трохи, здається, образило її. Круто змінивши напрям, пішла до колонки навпростець. Але надто високо дивилися в цю мить очі дівчини.

— Ой! — скрикнула вона, балансуючи на слизькій ковзанці, вичовганій хлопчачками. І таки не втрималася, впала. Тільки тепер військовий побачив її на снігу і відра, що котилися по дорозі. Він кинувся на допомогу.

— Спасибі! — сухо сказала дівчина, відмовившись від руки, дружньо простягнутої їй, підвелася сама. Білою пуховою рукавичкою обтрусилася. Почекала, поки він принесе відра, і вдруге так само скупю жинула своє «спасибі».

Але те, чого найбільше хотіла, сталося — військовий побачив її. Побачив і, звичайно, розгубився, як і багато інших хлопців з цієї вулиці, що називається Північна друга. Мож-

ливо, він сказав би їй щось, та дівчина окинула його поглядом зверху вниз, як це уміла тільки вона, і пішла, гордовита. А військовий, озираючись чомусь крадькома, повторював про себе: «Північна друга».

Куховарка військової їдальні Степанида Петрівна так нічого і не знає про цю незвичайну зустріч. Їй здається, що молодший сержант Григорій Бельдієнко, як і раніше, витає думками десь аж у своїх Черкасах і тому, мабуть, задуманий, неуважний до її слів.

— Ти в наряд, Григорію?

— Ні, Степанидо Петрівно, з наряду я. Завтра вільний, як сокіл.

— А є куди летіти? — мружиться Степанида Петрівна. — І в тебе вже є?..

Йому згадується Північна друга. Ось куди полетить він. Але це ж таємниця.

— Далеко мій вирій, Степанидо Петрівно,— зітхає молодший сержант. Він не хоче зараз навіть і в думці тримати Північну другу, мовби Степанида Петрівна по відблиску в очах здогадується про ранкову зустріч.

— Не нудьгуй. Півроку служити залишилося. Ось-ось полетиш.

— А як тут залишуся, га? — ніби кидає комусь виклик Григорій Бельдієнко.

«А що як справді за щастям летіти не доведеться? — роздумує Григорій. І перед очима в нього знову виникає миле обличчя.— Цікаво, що сказала б про ту дівчину Степанида Петрівна?»

Знав Григорій її уже другий рік, знав, що

давно-давно прибула Степанида Петрівна в ці місця тайгові разом з іншими комсомольцями. Спочатку працювала землекопом, потім муляром, бетонницею, штукатуром, зводила будинки, проклала вулиці, шляхи. Пішли крізь тайгу поїзди. В котромусь з них поїхав на фронт під Сталінград і чоловік Степаниди Петрівни, а вона залишилася. Так і живе солдаткою-удовою. Чув Григорій, що в неї є донька, але аж у Хабаровську, в бабуні, а тут Степанида Петрівна одна.

З ідальні вони вийшли разом. На місто насувалася холодна ніч. Вулиця, що лежала за брамою військового містечка, тільки-но ховалася в сутінках, а це вже спалахнула вогнями. І ніби теплом війнуло від ліхтарів.

— А до мене дочка приїхала,— похвалилася раптом Степанида Петрівна.— Обіцяла о сьомій зустрічати мене біля брами, та щось немає.

Григорій Бельдієнко аж тепер зрозумів, звідки ота спокійна радість на обличчі Степаниди Петрівни.

Степанида Петрівна зупинилася.

— Я хочу вас познайомити, Гришо, з дочкою. Завтра ми разом у клуб прийдемо, кіно подивимося.

Він кивнув, мовляв, добре. Але відразу ж схаменувся, згадавши Північну другу. «Ні, завтра він буде в іншому місці. І взагалі ні з ким більше знайомитися не бажає».

— Боюся тільки... — почав невміло виправдовуватись,— наш взвод буде на лижній прогулянці...

З Північної другої Григорій повертався, коли вже було зовсім темно. Похмурий пройшов повз днювального. Той здивовано подивився на молодшого сержанта.

— Степанида Петрівна вас шукала,— сказав Григорію.

— Дякую, Чобітько,— через плече кинув молодший сержант Бельдієнко і сумовито всміхнувся сам до себе, згадавши, для чого він потрібний Степаниді Петрівні.

З клубу час від часу доносився сміх. Григорію видно було у вікні краєчок екрана і її чиєсь гарненьке обличчя на ньому. Потім красуня зникла, а натомість з'явився круп жоня; хтось,— його Григорій Бельдієнко не бачив,— одчайдушно скакав по курній дорозі, стискаючи коня фасонними стременами.

— Може, вона навмисно не вийшла,— роздумував Бельдієнко.— Побачила, що я, як дурень, цілий день під вікнами вештаюся, і не вийшла. Він сердився і на себе, і на дівчину, і на днювального, в голосі якого Бельдієнкові вчувалося глузування.

— От візьму та й познайомлюся з іншою,— втішає себе Григорій.— І при першій же нагоді пройдуся з нею по Північній другій. Що ти тоді скажеш, незнайомко? Чи не пожалкуєш, що ховалася?

Григорій терпеливо чекав тієї хвилини, коли лампочка під стелею казарми загориться ясніше. Нарешті, сеанс кінчився. Мимо нього проходили офіцери з дружинами, працівники військторгу, медпункту. Бельдієнко пильно придивлявся до жіночих постатей, шукаючи Степаниду Петрівну.

І він скоро побачив її. Огрядна Степанида Петрівна обережно ступала по засніженій стежці, а її під руки підтримували старшина Поляков з роти постачання і струнка дівчина в білій хустці, очевидно, дочка.

Григорій проводжав незадоволеним поглядом Полякова та його супутниць.

Біля брами люди трохи затрималися. Григорій опинився поруч з Степанидою Петрівною і з цікавістю зазирнув у лице її дочки. Мить — і він відскочив убік, сховався в темряві.

Ні в сих ні в тих повертався він до казарми. Був спантеличений тим, що побачив. Адже дочка Степаниди Петрівни — та дівчина з Північної другої...

Таке не часто буває. Він полюбив її відразу, як тільки побачив. Ще не знав імені дівчини, а вже в думці вів з нею довгі, безконечні розмови, розповідаючи про себе, про своє місто над Дніпром, про те, що от незабаром для нього простелиться шлях додому, а йому, одверто кажучи, шкода прощатися з містом, оперезаним величезною тайгою. Навіть у думці не наважувався запитати дівчину, чи не поїхала б вона з ним — не смів. Наташа, дочка Степаниди Петрівни, здавалася йому недосяжною мрією, і він інколи каювся, що зупинився тоді на Північній другій, а не пройшов спокійно мимо. Уникав зустрічей не тільки з нею, а й з її матір'ю.

Степанида Петрівна інколи зачіпала його і все обіцяла познайомити з дочкою. Та по-

тім знову забувала про свою обіцянку. Можливо, старшина Поляков був цьому причиною.

Довгі зимові вечори в тайзі, безконечно довгі ночі. Але той, кому хороші сни сняться, не боїться зимових ночей. Отак і Бельдієнко. Наташа у снах приходиться до нього на берег Дніпра, і вдвох вони зустрічають рожеве світання. Чайки ширяють над ними, такі ж рожеві, як і гребні хвиль, як хмари в небі, як вся задніпрянська далина...

Якось увечері Григорій зіткнувся біля клубу з Поляковим і здивувався — старшина вів під руку дівчину, зовсім не схожу на Наташу. З того дня Григорій більше ніколи не бачив Полякова з Наташею і по-своєму пояснював це.

Але Степанида Петрівна мовчала. У неділю одна приходила в кіно. Навіть на концерт артистів-шефів не взяла дочку. «Невже Наташа знову поїхала звідси?»

Над тайгою вже повіяли теплі вітри, і темні проталини з'явилися на учбовому плаці військового містечка. Повна сил, з півдня наближалася весна. Веселіше залунали солдатські пісні на вулицях міста. Веселіше співалося і Григорію. Та одного разу його високий голос обірвався на півслові, і сусіда здивовано глянув на молодшого сержанта. Бельдієнко в цю мить супроводжував очима якусь парочку: дівчина була в чорній короткій шубці і фетрових ботах, він — у шкіряному реглані з хутряним коміром.

— Що з тобою? — штовхнув Бельдієнка сусід.

Григорій не відповів. І вже не співав до

самої казарми. У дівчині, одягнутій так розкішно, хоч і не по сезону, він упізнав Наташу. І миттю збагнув, що людина в реглані — найближчий його суперник. Можливо, Наташа вийшла заміж?

Розтривожений здогадками, довго сидів потім з книжкою в руках, не перегортаючи сторінок. А коли смерклося і настав час вечері, Григорій пішов шукати. Степаниду Петрівну.

— Вас можна поздоровити? — запитав у неї, ніяковіючи.

— З чим?

— Дочка заміж вийшла?

Степанида Петрівна подивилася на нього здивовано.

— Поки що ні,— відповіла стримано і взяла Григорія за руку, стисла.— Ви бачили її?

— Так, зустрів випадково.

Степанида Петрівна зітхнула.

— Біда мені з Наташею,— подивилася на молодшого сержанта докірливо, перейшла на «ти».— Хотіла познайомити, пам'ятаєш? А тепер пізно. Наташа вибрала собі дружка, а він, бачу, крутій... Грошей, правда, не шкодує для неї. А що з того? Ой сину, не подобається мені його щедрість, дуже не подобається. Може, хоч ти допоможеш мені. Чуєш, Григорію? Приходь завтра увечері... Поговоримо.

Він застав Наташу заплаканою. Дівчина лежала одягнута, ховаючи лице в подушці, плечі її здригалися. Поява сторонньої людини не зупинила її.

Накинувши на себе хустку, Степанида Петрівна вийшла з Бельдієнком у двір.

— Я винна, у всьому винна,— лаяла себе і скаржилася.— Нехай би вони були згоріли, ті його подарунки. Нехай би він ноги собі поламав, як мав потрапити на нашу вулицю... Наташенько, дочко моя, що тепер буде з тобою?...

Григорій стис кулаки. Все зрозумів він, і сам звбами заскреготав.

— Де він живе? — запитав.

— Десь у Новосибірську. Приїжджав сюди у відрядження.

Григорію стало страшно. Йому привиділося ніжне Наташине личко, серйозний вираз синіх очей, пригадав, як строго поставилася вона до нього, коли хотів з нею познайомитися. «Ні, така дівчина не переживе ганьби, не простить зради...» Він зрозумів, що любить Наташу. Це, звичайно, і підказало Григорію, як саме треба діяти.

2

В парткомі новобудови, що виростає в степу під Черкасами, радилися, як краще розподілити квартири. Черга на житло велика, і кожен претендент, зрештою, має право одержати його. В основному на новобудові колектив молодіжний, складається він з посланців комсомолу, покликаних творити своїми руками Велику хімію. В міру того, як вище зводилися стіни майбутніх цехів, як прокладалися дороги і розбивалися сквери нового містечка, в колективі відбувалися свої зміни.

Молоденькі дівчата, вчорашні різноробочі, набували кваліфікації мулярів-штукатурів, бетонниць, виходили заміж за чорнявих та білявих кранових, скреперистів, монтажників.

Саме тому, очевидно, і було дуже важко розподіляти житло. Секретар партійного бюро, людина в минулому військова, хмурилася: йому незвично так довго топтатися на місці. Третю годину засідають, сперечаються, а з двадцяти кімнат розподілено тільки шість. Тепер дійшли до сьомої; сьомим в списку стоїть прізвище водія механічної лопати Григорія Бельдієнка.

— Це той худенький в шинелі? Хороший хлопець. А вона? — запитує хтось про дружину Бельдієнка.

— В списку не зазначено, де працює дружина.

— Може, почекають? Живуть вони на приватній квартирі... Дамо трохи пізніше...

І вже, можливо, проти прізвища Григорія Бельдієнка з'явилася б неприємна для нього рисочка, якби не секретар партбюро. Щось пригадалося йому в останню хвилину.

— Григорій Бельдієнко — демобілізований молодший сержант. Так от, товариші... Про Бельдієнка мені розповідали. Дружина в нього, кажуть, дуже вередлива. На будові нашої працювати не хоче. І ще мати з ним... Важкувато вчорашньому воїнові, який, до речі, сам до нас прийшов на перекваліфікацію. Невлаштованість у перші роки сімейного життя, як ви самі знаєте, часто викликає сварки, непорозуміння між чоловіком і жін-

кою. Молоде подружжя треба, товариші, своєчасно підтримувати.

Йому заперечили.

— Вона вередує, а ми їй квартиру на блюдечку.

— Нехай почекає.

Та секретар парткому знову почав захищати право Бельдієнка на квартиру.

Зрештою, з ним згодилися. І на другий день увечері Бельдієнки вже оселилися в новій квартирі.

Матері Григорія особливо сподобалася кухня. Нехай і спільна, зате з водою, простора.

Якось у вечірній час Григорій вийшов з дружиною на балкон. Перед ними мерехтіли вогні будівництва. Не дивлячись на пізню пору, десятки вантажних машин рухалися по дорозі. Там, де ще не встигли викласти дорогу камінням, хмари пилюки скрадали світло ліхтарів, здавалося, вони зовсім слабенькі, тьмяні.

— Гарний краєвид, правда? — поклав руку на плече дружині Григорій.

Вона нервово ворухнула плечем, немов хотіла звільнитися від тягаря. І дивилася не в той бік, куди показував Григорій, а на місто, де плескотіло ціле море веселих вогнів...

Що тут вдієш, коли чужі чоловіки супроводжують твою дружину захопленими поглядами. Він не міг звикнути до цього, а мусив, хоч спершу кожний погляд вважав образою

і для Наташі, і для себе. А вона таки гарна в нього, справді гарна... Струнка і юна, мов десятикласниця. Ніжні риси обличчя, темносині очі, червоні ягідки сережок у мочках і шовковисте світле волосся. Смаглява висока шия, мов у лебідоньки... Як же не дивитися на неї, як не милуватися такою красою? Багато що готовий був їй пробачити Григорій. Не вміла чи не хотіла куховарити — не біда. Прийде час — навчиться. Відмовлялася прати його білизну — і те не лякало Григорія. Мати випере, вона звикла. Не захотіла приносити йому на роботу в котлован обід після того, як хтось назвав її офіціанткою, — Григорій і з тим примирився. Все Григорій пробачав Наташі, вірячи в її любов, хотів вірити і в те, що згодом все, як кажуть, увійде в свою колію, все налагодиться.

Лише одне примушувало Григорія страждати — це коли Наташа починала жартома фліртувати з випадковими прохожими чи сусідом в кінотеатрі. О, цього він не міг, не хотів терпіти! Перехопивши Наташин лукавий погляд, звернений до якогось незнайомця; Григорій ставав сам не свій. Згадував мимоволі минуле, те, як довірилася вона не так давно приїжджому негідникові.

Зате у себе в кімнаті Григорій не мав до кого ревнувати і тут почував себе спокійніше. А Наташа, як навмисне, мало бувала вдома. Все кудись бігала, все каталася на маршрутному автобусі з селища у Черкаси. Вона любила місто і ніяк не хотіла звикати до селища. Можливо, тому радісно зустріла його слова про те, що відкрито новий кар'єр

на березі Дніпра і його посилають туди працювати.

— От і прекрасно,— зраділа Наташа.— Тепер я носитиму тобі обід. І щодня буду в місті. Бачитиму, як там керуєш своєю машиною.

Сказала так щиро, що він не міг їй не повірити.

І почала Наташа навідуватися до Дніпра. Ходила пішки, але ніколи тепер не спізнювалася, і Григорій обідав у точно встановлений час. А вона розповідала йому про те, що бачила по дорозі. То пташка, пурхнувши з-під ніг, налякала її. То суслик перебіг стежку, а потім довго дивився їй услід. То бачила, як вихорець закружляв над дніпровською косою і підняв угору хтозна-скільки піску. Розповіді дружини подобалися Григорію, він не перебивав її, замрійливо слухав.

Якось одного разу, коли навіть біля Дніпра було нестерпно жарко, хтось з механізаторів запропонував зробити маленьку перерву і викупатися. Пляж поруч. Краще тоді увечері ці тридцять-сорок хвилин відробити.

Григорій приєднався до товаришів. Тисячі городян відпочивали в цей день на пляжі, цілий квітник дівчат цвів на золотистому піску.

Раптом одна жіноча постать привернула увагу Григорія. Зелений купальник, голуба шапочка з гуми, все було йому знайоме, а особливо фігура купальниці. Вона тільки-но ступила у воду і ніби завагалася,

чи йти далі. Та ось високий блондин у чорних плавках взяв її за руку і повів за собою. Вони попливли.

Григорій наблизився до місця, звідки кілька хвилин тому купальниця пішла у воду. Він побачив на піску одягу, маленький кошук і в ньому знайому синю каструльку. Поруч із платтям дружини лежали вузькі штани і строката сорочка.

Вони купалися недовго і скоро Григорій побачив, як Наташа і той високий, одягнувшись, разом пішли з пляжу, як вони повернули на стежку, що вела до кущів верболозу біля невеличкого озера.

Страшні здогадки краями серце Григорія. Але він не сказав своїм товаришам ані слова.

Тепер він був переконаний, що Наташа ніколи не любила його, завжди була для нього чужою.

Відбулася важка, але одверта розмова. Наташа навіть не намагалася захищатися. На його запитання, чи це не той самий колишній її наречений, вона засміялася. «Ні.» Роздратовано сказала, що матиме їх тисячу, якщо захоче. Йй набридло таке життя. Квартира мала, ні пристойних меблів, ні модного одягу. Наташі набридло «тягти від получки до получки».

— Я заробляю майже сто карбованців на місяць. Якби ще і ти пішла працювати...

Наташа скривила губи.

— Хіба я для того вийшла заміж?

Вона нітрохи не соромилася навіть його матері, старої жінки з мозолястими руками трудівниці. Цинічно хвалилася при ній своєю красою, твердячи, що про таких, як вона, повинні дбати чоловіки. Ну, а якщо чоловіки неспроможні забезпечити все необхідне, то нехай і не мріють тримати їх на мотузочку вірності...

Григорій вислухав «сповідь» і лише тепер, здається, прозрів. Аж ось коли він зрозумів, якою прикрою помилкою було те, що він у свій час втратив контроль над собою, піддався першому почуттю до дівчини, якої зовсім не знав.

Та що ж робити? Тепер вона була його дружиною, ця молода і гарна, але вже зіпсована жінка. А може, невдовзі стане ще й матір'ю його дитини. Як бути?

Тоді, коли ми з Григорієм Бельдієнком познайомилися, він ще не вирішив цього найбільш важливого для нього питання. Не міг закрити перед Наташею двері своєї квартири, але й не збирався приймати її «ультиматум».

Та ось днями я одержав від Григорія листа з Черкас. Наведу його повністю:

«25 серпня я був на роботі. Наташа пішла від мене і пішла назавжди. Через три дні я знайшов її на іншій квартирі. І що ж ви думаєте,— у неї є вже новий кавалер... Чекаю від вас поради — як мені бути? Адже я люблю її, і мені дуже важко тепер... Помститися їй? Але це безглуздо... Пішло моє життя колесом. А роки йдуть, і хочеться жити, мати

сім'ю, дітей. Але все це тільки міф, тільки мрії».

Я довго думав над листом Григорія Бельдієнко. Одверта й щира він людина. І дуже шкода, що в його житті все так недобре склалося. Та пройде час, і він ще знайде своє кохання, а чи знайдете його ви, Наташо?

З М І С Т

Білі лілеї	3
Історія з гаманцем	19
Плеце друга	28
Життя і смерть Василя Рагузова	122
Золоті голуби	133
Забутий лист	166
Обручка	178
Коханням треба дорожити	189

Віталій Іванович Петльований.
Плеце друга. Сборник рассказов
(На українском языке).

Редактор *Н. В. Тихонова*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічний редактор *С. М. Клокова* та *Н. А. Тимчишина*
Коректор *Є. П. Карлаш*

*

Здано на виробництво 11/VIII-1961 р. Підписано до друку 20/IX-1961 р. Формат 70×92¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 6,375. Умовн. друк. арк. 7,46. Обл.-вид. арк. 7,37. Тираж 30.000. БФ 14934. Зам. № 576. Ціна 32 коп.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

*

Львівська книжкова друкарня Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР, Львів, Пекарська, 11.

32 коп.